ARH Diss. B-26518

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
NSV LIIDU AJALOO KATEEDER

E. K e s s e l

# KULTUURILISTE SELTSIDE TEGEVUS EESTIS AASTAIL 1869 - 1885

D i p l o m i t ö ö

Juhendaja: E. Jansen

NSV Liidu ajal. kat.
inv. nr. 1874

Tallinn 1965

# SISSEJUHATUS

Pärisorjuse vormiline kaotamine Eestimaal 1816.a. ja Liivimaal 1819.a. tähistas Eesti põllumajanduse asumist kapitalistliku arengu "preisi teele". Talurahvas sai küll juriidiliselt vabaks, kuid maa jäi endiselt mõisniku valdusesse. Talurahva liikumisvabadus oli endiselt piiratud. Laialdaselt tuli kasutusele teorendisüsteem. Mõisate ümberkorraldamine kapitalistlikul alusel toimus väga aeglaselt. Mõisnikud püüdsid säilitada feodaal-pärisorjuslikke tootmissuhteid. Samal ajal seostus põllumajandus üha enam turuga, hakkas tootma turu jaoks. Põllumajanduse tehnika ning agrotehnika jäid aga endiseks. Sajandi teisel veerandil ilmnesid teravad kriisinähtused feodaalsuhetel baseeruvas põllumajanduses. Rahva ränk rõhumine kutsus esile talurahvarahutused 19.sajandi 40-50-ndatel aastatel. Rahutuste kasv sundis 1856.a. talurahvaseadusega Eestimaal ning 1849. ja 1860.a. talurahvaseadustega Liivimaal andma teatava võimaluse kapitalistliku talumajapidamise tekkimiseks. Teorenti hakati järk-järgult asendama raharendiga ja samuti algas nüüd talude päriseksost.

Kapitalistlikud suhted muutusid põllumajanduses määravateks põhiliselt 60-ndatel aastatel (eriti Lõuna-Eesti osas) Mõisamajandus läks üle palgatööjõule, toodeti üha enam turu jaoks. 1868.aastaks oli Liivimaa kubermangus raharendile üle viidud 80 % taludest ning aastail 1862-1866 müüdi üle

2ooo talu.[1] 8o-ndate aastate alguseks oli Lôuna-Eestis taludest müüdud umbes 6o %, Pôhja-Eestis 16 %.[2] Suurel määral säilusid siiski ka feodalismi igandid. Môisnikud püüdsid säilitada teorenti. Kuigi 1868.a. alates teoorjuse kasutamine seadusega keelati, kasutati seda siin-seal ikkagi edasi. Pôhja-Eestis oli veel sajandi lôpul umbes viiendik taludest naturaal- ja teorendil.[3] Kapitalistlike suhete arengu pidurdajaks oli balti erikord. Tsaarivôimud säilitasid balti-saksa aadli eesôigused Baltimaades. Laialdaste omavalitsuslike ôigustega Balti "maariik" oli tôepoolest nagu riik riigis. Kohtu- ja politseivôim olid môisnike käes. Samuti jäi môisnike kontrolli alla ka 1866.a. seadusega moodustatud vallaomavalitsus. Môisnike huve kaitses agaralt luteri kirik.

Samal ajal tungisid kapitalistlikud suhted üha sügavamini eesti ühiskonda. 19.sajandi 7o-ndatel aastatel jôudis pôhiliselt lôpule eesti kodanliku rahvuse väljakujunemine. Peamiseks teguriks oli siin ühise majanduselu väljakujunemine. Talurahvas hakkas järk-järgult üha enam differentseeruma, kujunemisjärgus olid eesti maakodanlus ja maaproletariaat. Linnades eesti rahvuslikku kodanlust ei olnud, kui mitte arvestada saksastumistendentsiga väikekodanlust. Kujunes eesti rahvuslik intelligents, kelle pôhimassi moodustasid kooliôpetajad.

---

[1] K. Siilivask, Rahvuslik liikumine Eestis XIX sajandil, "Looming" 1957, nr. 2, lk. 27o.

[2] Eesti NSV ajalugu (Kôige vanemast ajast tänapäevani), toimetanud G. Naan, II tr., Tallinn 1957, lk. 222.

[3] Samas, lk. 222.

Kujunev eesti rahvus oli väga rõhutud olukorras. Balti-saksa mõisnikud, kelle seljataga seisis Vene tsaarivalitsus, teostasid Baltikumi rahvaste poolpärisorjuslikku ja rahvuslikku rõhumist. Igati halvustati kohaliku rahva kultuuripüüdlusi ja püüti peale suruda saksa kultuuri. Eesmärgiks oli baltikumi rahvaste saksastamine. Seetõttu tuli tekkival eesti rahvuslikul kultuuril areneda ägedas võitluses valitseva balti-saksa kultuuri vastu. Oli ju kultuuritoomise teooria üheks põhimiseks, millega balti-sakslased õigustasid oma võimutsemist Baltikumis. Seda kultuuri on K. Marx oma kirjas L. Kugelmannile 187o.a. iseloomustanud järgmiselt:" Vanad seisuslikud vaheseinad, ortodoksne luteri usk ja mahla väljaimemine talupoegadest - vaat mida nad nimetavad saksa kultuuriks."[1]

19.sajandi teisel veerandil pandi alus eesti rahvuslikule kirjandusele. Tihedas sidemes rahvaluulega rajasid siin esimesi radu Kr.J. Peterson, Fr.R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald. Suursündmuseks kujunes rahvaeepose "Kalevipoeg" loomine. Selle rahvaväljaanne ilmus 1862. aastal.

Arenes edasi kirjakeel ning muutus lähedasemaks rahvakeelele. Suuri teeneid oli selles osas 1838. aastal Faehlmanni algatusel rajatud Õpetatud Eesti Seltsil, mis tegeles keelekũsimuste uurimisega, rahvaluule kogumise ja kirjanduse publitseerimisega.

Kuigi koolivõrgu loomisele asuti 18.sajandi teisel poolel, ei oldud seda tõeliselt välja kujundatud veel 19.sa-

---

[1] / К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 32, Москва 1964, стр. 540.

jandi keskpaigakski. Mõisnikud ei olnud huvitatud rahvakoolide taseme tõstmisest. Vallakoolides jäi sajandi esimesel poolel peamiseks õppeaineks usuõpetus, lauluraamatu ja piibli veerimine. Väga madal oli ka kooliõpetajate ettevalmistus. Sageli oli vallakoolis õpetajaks inimene, kes ise oskas ainult lugeda, rääkimata laialdasematest teadmistest. Sealjuures kannatasid kooliõpetajad raske tagakiusamise all mõisnike ja pastorite poolt iga väiksemagi eksimuse pärast. Kooliskäijate arv oli väga väike. Nii õppis 1834.a. Eesti- ja Liivimaa koolides o,8-o,9 % elanikkonnast, 1856.a. Liivimaal 4,86 % ja Eestimaal o,56 % elanikkonnast.[1] Kesk- ja kõrgema hariduse omandamine oli veelgi raskem. Kreiskoolides ja gümnaasiumides toimus õppetöö saksa keeles ning sinna võeti vastu ainult saksa keelt valdavaid õpilasi. Veelgi raskem oli pääs ülikooli. Tuleb siiski tunnustavalt märkida Tartu ülikooli osa eesti rahvusliku kultuuri kujunemises. Said ju siin hariduse esimesed eesti haritlased.

Üldemokraatliku sisuga rahvuslikku liikumist Eestis dateeritakse üldiselt 6o-8o-ndate aastatega. See liikumine, milles juhtival kohal oli agraarküsimus, võttis rahvusliku liikumise iseloomu. V.I. Lenin märkis:"Kogu maailmas oli ajastu, millal kapitalism saavutas lõpliku võidu feodalismi üle, seotud rahvuslike liikumistega".[2] Majanduslik võitlus seostus Eesti rahvuslikus liikumises tihedalt võitlusega võrdõiguslikkuse eest balti-saksa aadliga, ühtlasi aga ka võitlusega rahvusliku kultuuri eluõiguste eest.

---

[1] Eesti NSV ajalugu, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 731.

[2] V.I.Lenin, Rahvaste enesemääramise õigusest, Teosed, 2o. kd., Tallinn 1953, lk. 364.

60-ndatel aastatel etendasid rahvuslikus liikumises tähtsat osa Viljandimaa, kus arenes 1864-68.a. aktiivne palvekirjade liikumine, ning Peterburg eesotsas sealsete eesti haritlastega (J. Köler, Ph. Karell jt.). Tähtsat osa etendas ka J. V. Jannsen, kes 1857.a. alates oli Pärnus välja andnud ajalehte "Perno Postimees", millega pandi alus eesti rahvuslikule ajakirjandusele. 1864.a. alates andis Jannsen Tartus välja "Eesti Postimeest."

Jannsen astus agaralt välja hariduse levitamise eest, põllumajanduse edasiarendamise, parema agrotehnika rakendamise eest jne. Samal ajal aga püüdis Jannsen võimalikult hoiduda balti-saksa mõisnike kritiseerimisest ning töötada käsikäes kirikuga, püüdis kõiki probleeme lahendada rahulikul kokkuleppel aadliga. Jannsen asus nii kaitsma jõukamate taluperemeeste huve, eriti aga mõisa ja kirikuga seotud ringkondade huve. Jannsen jäi kõrvale Viljandimaa palvekirjade aktsioonist ning ka Aleksandrikooli asutamise plaanidest. Ta oli agar saksa kultuuri propageerija. Jannseni alandlikke ja truualamlikke taotlusi 1869.a. laulupeo korraldamisel iseloomustavad hästi ta sõnad: "Jummala tunni-kel näitab ikka omma seatud visi ja meie süddame tuksumised ei muda temma päivi egga aastaid, ei te head egga pahha ilma. - Sepärrast, mo armsad, on meid Jummal Jubeliaastat nähha lasknud, siis olgem tännolikud ja rõõmsad."[1]

Samal ajal astusid C.R. Jakobson ja tema pooldajad otsustavalt välja kehtiva poolpärisorjusliku korra vastu. Selle

---

[1] „Eesti Postimees" (edaspidi E.Post.), 12.03.1869, nr. 11.

suuna eesmärgiks oli mõisnike privileegide kaotamine, seisuste võrdsus ja talupoegade varustamine maaga, maa vaba kapitalistlik areng. Jakobson suhtus eitavalt 1869.a. üldlaulupeosse, pidades esiteks aega sobimatuks talurahva raske majandusliku olukorra tõttu (viljaikaldused 1868-69.aastail) ning teiseks, et pidu viidi läbi saksa pastorite juhtimisel. Kui Jannsen oli seisukohal, et rahva viletsuses ja tol perioodil toimunud väljarändamisliikumises on süüdi viljaikaldus ja rahva rumalus, siis Jakobson nägi samade probleemide põhjust kogu kehtivas süsteemis ning taotles selle ümberkujundamist.[1]

Jakobson alahindas siiski laulupeo osa rahvusliku kultuuri seisukohalt. Vaatamata sellele, et pidu viidi läbi saksa pastorite juhtimisel, andis rahvas sellele oma sisu ning ei saa alahinnata peo osatähtsust maa kultuurielu elavnemises järgneval perioodil.

70-ndatel aastatel oli üheks väljapaistvamaks rahvusliku liikumise tegelaseks J. Hurt, kes sai laiemalt tuntuks oma kõnega I üldlaulupeol, milles ta astus välja rahvusliku kultuuri arendamise eest.[2] Hurt algul ei liitu ei Jannseni ega Jakobsoniga. Oma poliitilistelt vaadetelt oli ta siiski lähedane Jannsenile. Olles tihedalt seotud kirikuga, Hurt 70-ndate aastate lõpupoole järk-järgult lähenes Jannsenile ning muutus kodanlik-klerikaalse suuna juhiks võitluses demokraatliku suuna vastu.

---

[1] E.Jansen, Väljarändamisest 1860-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest erinevate ideoloogiliste suundade võitluses Eestis, "C.R. Jakobson ja tema ajastu", Koostanud E. Jansen, Tallinn 1957, lk.32.

[2] Vt. Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, Toimetanud Hans Kruus, Tartu 1939, lk. 33-48.

7o-ndad aastad olid rahvusliku liikumise organisatsioonide kindlustumise ja uute loomise perioodiks. Asutati Aleksandrikooli rahakogumise organisatsioon (1871) ning Eesti Kirjameeste Selts (1872). Juhtival kohal mõtlemis organisatsioonis oli J. Hurt. Keskseks küsimuseks oli sel perioodil võitlus emakeelse kooli ja hariduse küsimuste ümber.

1877.a. sai C.R. Jakobson loa ajalehe väljaandmiseks. Seda oli ta taotlenud ligi 1o aastat. Vajaduse uue ajalehe järele tingis see, et Jannsen oli oma lehe Jakobsonile ja üldse tema vaadetele sulgenud. 1878.a. märtsis hakkas ilmuma "Sakala" , mille toon oli algusest peale erinev Jannseni "Postimehe" omast. "Sakala" astus ägedalt välja feodaalkorra jäänuste likvideerimise eest, põllumajanduse vaba kapitalistliku arengutee eest. Seetõttu vahekorrad "Sakala" ja balti-saksa aadli vahel teravnevad peatselt, mis viisid ajalehe ajutise sulgemiseni 1879. aastal ning kohtuprotsesside organiseerimiseni Jakobsoni vastu.[1]

Jakobson astus teravalt välja ka kiriku vastu. See teravdas tunduvalt vahekordi eesti rahvusliku liikumise demokraatliku ja klerikaalse suuna vahel. Kodanlik-~~klerikaal-~~demokraatlik suund samal ajal pidas ägedat võitlust ühelt poolt balti-saksa pastorite ja mõisnike vastu, teiselt poolt kodanlik-klerikaalse suuna vastu eesti rahvuslikus liikumises.[2]

---

[1] V.H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel (6o-8o-ndad aastad), Lühiuurimusi, Tallinn 1957, lk. 148-199.

[2] Vt. E. Jansen, Erinevate suundade küsimusest Eesti rahvuslikus liikumises 186o-188o-ndatel aastatel, "C.R. Jakobson ja tema ajastu", lk. 34-72.

Kultuuriküsimustes olid eesti rahvusliku liikumise mõlema suuna vaated võrdlemisi ühtsed. Mõlemad suunad taotlesid rahva haridustaseme tõstmist, rahvustunde ergutamist, kultuuriliste seltside, laulu- ja mängukooride aktiivset tegevust jne. Siinjuures aga kodanlik-klerikaalne suund pidas rahvusliku kultuuri alussambaks luteri kirikut. Sellega aga kaitses ta tegelikult rahvusliku kultuuri kõige suuremat vaenlast kodanlik-demokraatliku suuna rünnakute eest. Kirik oli eesti rahvusliku kultuuri, nagu üldse igasuguse hariduse, valgustuse, vaimse silmaringi avardumise, leppimatu vaenlane. Rahvusliku kultuuri arendamine koostöös kirikuga oli seetõttu lootusetu taotlus ja viis tegelikult ka rahvusliku kultuuri arendamise huvide reetmisele.

Järgneva töö eesmärgiks on anda ülevaade kultuurilistе seltside tegevusest Eestis aastail 1869-1885. Seltside tegevuse uurimine on vajalik selleks, et mõista eesti rahvusliku kultuuri arengut möödunud sajandil. Töös leiab käsitlemist laulu- ja mängukooride (pasunakooride) tegevus, kinnitatud põhikirjaga laulu- ja mänguseltside tegevus linnades, raamatukogude rajamine, näitemängutegevus. Aleksandrikooli abikomiteede tegevust puudutatakse sedavõrd kui põrd see on seotud küla kultuurieluga. Need eesti seltsid, mis paiknesid väljaspool Eestit (Peterburis, Riias jm.), töös käsitlemist ei leia.

Esiteks vaadeldakse seltside asutamist, raskusi, mis esinesid seltside asutamisel ning seltside arvulist hulka ja geograafilist paiknemist üksikutel vaadeldava perioodi etappidel.

Jägnevalt antakse töös ülevaade seltside sisulisest tööst (kontserdid, näitemängud, kôned).

Et môista seltside sotsiaalset kandepinda, selleks vaadeldakse ka seltside sotsiaalse koosseisu küsimusi.

Käsitlemist leiab ka balti-sakslaste vôitlus eesti seltside vastu ning eesti rahvusliku liikumise erinevate suundade vôitluse kajastumine seltside tegevuses.

Vaadeldakse ka seda, milline oli rahva kultuurilise aktiivsuse pinge.

Vastavalt sellele, et töö baseerub allikmaterjali osas eeskätt ajalehe materjalidele, püütakse töös ühtlasi anda hinnang ka vastava ajalehe suhtumisele rahvuslike seltside tegevusega seotud probleemidesse.

Kuigi teema kuulub rohkem kultuuriajaloo valdkonda, pakub ta huvi selles môttes, et aitab valgustada rahvusliku liikumise kôige levinenumate organisatsioonide, kohalike seltside tegevust. Seltside töö vaatlemine aitab paremini môista, kuivôrd votsid massid osa tolleaegsest rahvuslikust liikumisest.

Teemat sellisel kujul varem käsitletud ei ole. Küll on aga ilmunud uurimusi üksikute seltside samuti üksikute kultuurialade arengu kohta.

Kodanliku perioodi väljaannetest tuleks eelkôige nimetada A. Kasemetsa "Eesti muusika arenemislugu", mis annab faktilist materjali eriti eesti koorikultuuri varasema perioodi kohta kuni I üldlaulupeoni. Põhjalikult on käsitletud ka laulupidusid. Samas laadis on kirjutatud ka E. Arro "Geschichte der Estnischen Musik". Môningat huvi pakub ka

A. Tammanni "Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal", mis on aga põhiliselt "Eesti Postimehe" 1869.a. materjalide uuesti publitseerimine. Kõigis neis töödes vaadeldakse kultuuriküsimusi väljaspool sotsiaal-majanduslikku arengut. Kodanlikul perioodil anti välja ka juubeliväljaandeid üksikute seltside kohta. Nii ilmusid ülevaated "Estonia", "Lootuse", "Vanemuise", "Kandle" ja mõnede teiste seltside tegevuse kohta.

Aleksandrikooli organisatsiooni tegevust käsitles põhjalikult H. Kruus oma monograafias "Eesti Aleksandrikooli" ning Eesti Kirjameeste Seltsi tegevust Fr. Tuglas oma töös"Eesti Kirjameeste Selts".

Nõukogude uurijad on pööranud tõist tähelepanu rahvusliku kultuuri probleemidele. Eesti NSV ajaloo II köites on autorite kollektiivi poolt antud ülevaade rahvusliku kultuuri tekkimisest 19.sajandi teisel poolel, puudutades sealjuures ka kultuuriliste seltside tegevust.

Üksikuurimustest tuleks nimetada R. Põldmäe 1963.a. ilmunud käsitlust "Vanemuise" näitemängutegevuse alguse kohta ("Koidula teater"). Näitemängutegevuse probleeme vaadeldaval perioodil on käsitlenud ka P. Põldroos, R. Põldmäe, E. Nirk ja V. Aruoja töödes, mis on avaldatud almanahhis "Eesti NSV Teatrid".

Esimestest üldlaulupidudest annab ülevaate A. Vahteri uurimus, mis on avaldatud neil päevil ilmunud koguteoses "Lauluga läbi aegade".

Põhilise allikmaterjalina on töö koostamisel kasutatud

perioodi kaasaegseid ajalehti. Eeskätt tuleb mainida "Eesti Postimeest", kus seltside tegevus leidis võrdlemisi ulatuslikku käsitlemist. Eriti tuleb seda rõhutada K.A. Hermanni toimetusel ilmunud "Eesti Postimehe" kohta.

"Sakala" veergudel leiab rohkesti käsitlemist võitlus rahvusliku kultuuri eest, balti-sakslaste vastutöötamine eesti seltsidele.

Ka "Olevikus" leiavad kultuuriküsimused kaunis elavat kajastamist. Oma põhiolemuselt jäi see ajaleht kodanlik-klerikaalse suuna häälekandjaks.

Materjale seltside töö kohta leiame neist lehtedest kõige enam sõnumites "omalt" maalt", kuid ka juhtkirjades ja kuulutustes.

Vähemal määral on töös kasutatud K.A. Hermanni "Laulu ja mängu lehte" ning kodanlikul perioodil ilmunud "Muusikalehte". Neis on toodud kaunis rikkalikult faktilist materjali laulukooride kohta ja kaasaegsete mälestusi. Teatri- ja Muusikamuuseumi materjalidest on töös kasutatud Torma mängukoori ja Harju-Madise kihelkonna lauluseltsi protokolliraamatuid. Samuti on siit saadud töös kasutatud fotomaterjal.

Töö on jaotatud 2 peatükki. Esimeses peatükis vaadeldakse seltside asutamise küsimusi ning teises seltside töö sisulist külge.

I peatükk

## KULTUURILISTE SELTSIDE ASUTAMINE

### Laulu- ja mängukoorid kuni I üldlaulupeoni.[1]

Esimesed kultuuriliste seltside taolised organisatsioonilised vormid eesti talurahva hulgas olid laulukoorid ja orkestrid. Teatavad eeldused nende tekkimiseks lõi feodaalsuhete lagunemise ning kapitalistlike suhete sissetungi algus. 19.sajandi esimesel poolel kehtestatud uued talurahvaseadused lõid mõningad eeldused rahva vaimse tegevuse avardumiseks. Üheks näiteks sellest on ka laulukooride tegevuse algus. Kuigi need koorid teenisid esialgu puhtreligioosseid eesmärke, lõid nad siiski teatavad eeldused eesti rahvusliku koorikultuuri arenguks järgnevatel aegadel.

Esimesteks laulukoorideks olid vennastekoguduste laulukoorid, mis olevat tegutsenud juba 1800.a. paiku. Üks sellistest vanematest teadaolevatest laulukooridest on Tartumaal Laius-Tähkveres Pedasi külakooliõpetaja Jüri Sommeri juhatusel tegutsenud laulukoor. 1823.a. peale olevat see koor esinenud vennastekoguduste palvetundidel. Lauljad olid vennastekoguduse liikmed ning laulsid vaimulikke laule.

Tähtsaiks laulukultuuri edasiviijaiks said sajandi II veerandil kihelkonnakoolid, kus õpilasi õpetati laulma algul 1-2- ning seejärel 3-4-häälseid laule. Kihelkonnakoo-

---

[1] Ülevaade koostatud järgmiste allikate ja kirjanduse põhjal: „Laulu ja mängu leht" 1885/86.
„Muusikaleht" 1925, 1936.
Anton Kasemets, Eesti muusika arenemislugu, Tallinn 1937.
Elmar Arro, Geschichte der Estnischen Musik, Band I, Tartu 1933.

lide ôpetajad, kes olid samaaegselt ka köstriteks, kogusid endi ümber ka vanemaid lauluarmastajaid koguduse liikmeid ning hakkasid nendega mitmehäälset laulu ôppima.

Esimeseks selliseks laulukooriks sajandi I poolel oli Kanepi laulukoor ôpetaja Gläseri juhatusel. Koor laulis juba 4-häälseid koraale. 1835.a. paiku asutas Laiuses segakoori köster-kooliôpetaja H. Nieländer. Simunas tegutses samal perioodil laulukoor V. Normanni juhatusel, mis juba 1833.a. olevat laulnud mitmehäälseid laule.

Laialemalt tuntud oli juba 1840.a. Pôltsamaal asutatud laulukoor. Selle asutajaks oli Martin Vilberg, kes oli sealse kihelkonnakooli muusikaôpetajaks. Esimene laulukoor oli kihelkonnakooli ôpilastest koostatud ning esines 1841.a. 1o. märtsil kooli kontrollimise puhul kirikuôpetaja poolt koraaliga "Mu elu Kristus ise". Pôltsamaa tolleaegne pastor Emil Hörschelmann oli laulust väga vaimustatud ning soovitas tööd edasi teha. Samal sügisel asutaski Vilberg segakoori, millesse kuulusid kôrvuti ôpilastega ka parema häälega ümberkaudsed inimesed. Aasta lôpuks jôutigi niikaugele, et esineti Pôltsamaa kirikus. Siitpeale algas kaunis elav lauluôppimine ja selle tunnistuseks on vahest seegi, et 1844.a. käidi esinemas Viljandis. Peale segakoori asutati 43-45.a. vahel lisaks veel meeskoor. Eriti kuulus oli Vilbergi koor 5o-ndatel aastatel, mil koori kontserte olevat rahvas murruna kuulamas käinud ning sissetulek olnud 3oo-4oo rubla kontserdi pealt. Koori repertuaaris olid küllaltki rasked palad, näiteks üksikud koorid Händeli "Messiasest" ja Haydni "Loomisest".

Üheks vanemaks kooriks tuleb pidada ka Saaremaal Kaarmal pastor I.F. Hartingi asutatud laulukoori kihelkonna kooliõpetajatest (1840). Koor olevat sageli esinenud kirikus.

Varasemaks laulukooriks tuleb pidada veel Tartu-Maarja kihelkonnas tegutsenud laulukoori tulevase Eesti puhkpillimuusika isa, D.O. Virkhausi isa T. Virkhausi juhatusel (alust. 1842). 1844.a. pani Torma köster A. Jakobson aluse Torma laulukoorile.

Eriline koht kuulub Saaremaa Anseküla laulukoorile Martin Körberi juhatusel. See koor oli üks esimestest ilmliku laulu viljelejaist. Nii andis koor 1862.a. Kuressaares kontserdi, mille kava koosnes ainult ilmlikest lauludest.

Peaaegu samaaegselt laulukooride asutamisega toimus ka esimeste puhkpilliorkestrite (mängukooride) rajamine. Üks esimestest on 1825.a. paiku Tartus tegutsenud vennastekoguduse orkester. Järgnevalt asutati mängukoorid Väägveres ja Tormas. Väägvere pasunakoor kasvas välja vennastekoguduse pasunakoorist, millele pani 1839.a. aluse Tartumaa Sootaga valla Tereski talu peremees Kaarel Perrand. Torma mängukoori asutajaks oli 1848.a. A. Jakobson.

Kuni 1860-ndate aastateni jäi laulu- ja mängukooride tegevus siiski kaunis kitsapiiriliseks ning teenis kiriklikke eesmärke. Nii näiteks kõneleb 1854.a. pärinev Torma mängukoori põhikiri järgmist: "Nende ostetud mängoriistadega saab surel pühhadel kirrikus ja palvemaias mängitud. Ka surnoaia peal matmiste jures jne. Kuhho ial vahhest mängima tarvitakse, olgo ommas kihhelkonnas ehk võeras.



Väägvere pasunakoor 1867. a.
Ees keskel D. O. Virkhaus.

Tantsimisse jures jne. kõrtsis, kõrtsi sõbradele ei olle lubba nende mängoriistadega mängida...".[1]

Elavam tegevus laulukooride asutamisel algas 19.sajandi 60-ndail aastail. Teatavad eeldused lõi selleks kihelkonna kooliõpetajate suhteliselt hea muusikaline ettevalmistus, eriti Valgas J. Cimze seminaris. Ka "Eesti Postimees" märgib seda tunnustavalt ning loeb üheks peamiseks põhjuseks, miks 1869.a. üldlaulupidu võrdlemisi hästi korda läks.

"Küsib nüüd kegi, kelle abbi läbbi meie piddolaul ni hästi korda läinud, siis on meie kohhus tunnistada: se olli võimalik meie vahva köstride ja kihhelkonna koolmeistride läbbi, kes ennast Valga seminaris tubli Direktor Zimse juhhatuse al seks on õppetatud ja kasvatatud sanud."[2]

Siit kasvasid välja ka esimesed eesti rahvuslikud heliloojad, nagu A. Kunileid, A. Thomson, Fr. Saebelmann, A. Läte. Teatava muusikalise ettevalmistuse ja huvi muusika vastu sai siit ka C.R. Jakobson, kes, nagu hiljem näeme, andis välja rea laulikuid rahvuslikest viisidest.

60-ndail aastail loodi palju laulukoore eriti Lõuna-Eesti maakondades, kuid ka Järva- ja Virumaal. Kõige mahajäänumaks tuleb pidada Lääne-Eestit, s.o. Läänemaad ja Pärnumaa lääneosa. Laulukooride elavnevast tegevusest annab tunnistust see, et 60-ndail aastail toimus rida kohalikke kihelkondade ja kihelkondadevahelisi laulupidusid.

---

[1] Teatri ja Muusikamuuseumi käsikirjad.
Torma mängukoori protokolliraamat, lk. 15.

[2] „E. Post." 6.08.1869, nr. 31.

1863.a. peeti laulupidu Saaremaal Ansekülas M. Körberi juhatusel. Sellest võtsid osa 4 kihelkonna lauljad. Kavas olid põhiliselt ilmlikud laulud. Kuulajaid olevat olnud umbes 500 inimest.

1865.a.oli laulupidu Jõhvis 3 kihelkonna (Jõhvi, Lüganuse ja Viru-Nigula) kooride osavõtul. Esinesid ainult segakoorid ja repertuaaris olid vaimulikud laulud. Lauljaid oli 119.

1866.a. toimus Simuna kirikus laulupüha. Kavas olid vaimulikud laulud ning neid esitas 40-liikmeline meeskoor.

1867.a. oli laulupidu Pärnu lähedal Uulo mõisas. Osa võttis 7 koori Pärnu ümbruskonnast 250 lauljaga. Kuulajaid olnud umbes 1500.

Samal aastal korraldas Reigi õpetaja Gustav Felix Rinne Hiiumaal Leigri-Murrul Reigi ja Käina kooride osavõtul vabaõhu laulupüha.

Nii näeme, et laulukooride tegevus 60-ndail aastail võtab üha enam hoogu. Nagu juba mainitud, loodi koorid põhiliselt kihelkonnakooli õpetajate poolt, kes täitsid samaaegselt ka köstri ametikohustusi kirikutes.

Laulukooride asutamine toimus pastorite nõusolekul ja abiga. Seda tehti kindla eesmärgiga - tõsta rahva huvi kirikuteenistuste vastu, sisustada pidulikumalt jumalateenistusi, eriti suuremate pühade (jõulud, lihavõtted) puhul. Olenevalt sellest moodustasid repertuaari põhimise osa vaimulikud laulud. Siinjuures tuleb märkida, et sageli kasutati selliste suurte helimeistrite, nagu Bachi, Händeli, Haydni,

Beethoveni, Weberi jt. töid, mis oma sisult on sügavalt humanistlikud. Kuidas ja kuivôrd kôrgel muusikalisel tasemel neid esitati, seda on muidugi raske otsustada, kuid kindlasti vôib arvata, et lauljad tegid tööd suure innu ja armastusega.

Enam levinenud kooritüübiks olid segakoorid. Rahva arvates olevat meeskooride laul olnud "tume ja värvitu".[1] Oma sotsiaalse koosseisu poolest olid koorid küllaltki ühekülgsed. Kooride tuuma, sageli ka terve laulukoori (meeskoori) moodustasid kooliôpetajad. Vähemal määral tômmati kaasa ka talupoegi.

Tartus ja Tallinnas toimus 60-ndail aastail esimeste eesti seltside rajamine. Peab märkima, et see oli seotud küllaltki suurte raskustega just seetôttu, et linnad olid pôhiliselt saksastunud, eesti haritlaskond puudus peaaegu täielikult. Eesti haritlased, kes said oma hariduse saksa koolides (eesti ôppekeelega koolid linnades puudusid), olid saksastunud vôi teel sinna ning katkestasid sidemed maarahvaga, nagu tavaks oli eestlasi kutsuda.

60-ndail aastail, seoses kapitalistlike suhete edasise arenguga külas, siirdus palju inimesi maalt linna. Selle arvel suurenes eestlaste protsent linnades tunduvalt. Linnades kujunes eestisoost väikekodanlus käsitööliste, vürtspoodnike ja majaomanike näol. Kôik see lôi teatava baasi eesti seltside tekkimiseks.

---

1 ~~J. A. Virkhaus, Minu lapse- ja noorpôlve mälestusi laulukooridest, "Muusikaleht" 1936, lk. 1.~~
„Muusikaleht" 1936, nr. 1, lk. 10.

Üheks tähtsamaks rahvuslikuks keskuseks kujunes 60-ndatel aastatel Tartu. Järk-järgult toimus eesti haritlaste koondumine Jannseni ja tema "Eesti Postimehe" ümber. Jannseni algatusel rajatakse siin 1865.a. laulu- ja mänguselts "Vanemuine".[1] Kuna seltsi võisid astuda ka maaelanikud, siis muude organisatsioonide puudumisel kasutati seda õige ohtrasti. Kui tegevust alustati 25 liikmega, siis esimese tegevusaasta lõpuks tõusid liikmete arv juba 104-ni.[2] "Vanemuine" sai 60-ndatel aastatel rahvusliku liikumise keskseks organisatsiooniks. Seltsi asutamisel oli selles ainsaks haritlaseks Jannsen, kuna ülejäänud liikmeskonna moodustasid Tartu käsitöölised, agulimajade omanikud ja lihttöölised. Järgnevatel aastatel haritlaste arv suurenes. Seltsi töösse lülitusid C.R. Jakobson, J. Hurt, L. Koidula jt.

"Vanemuise" tegevus seisnes põhiliselt meeskoorilaulu arendamises, mis algul oli vaimuliku laadiga, kuid juba mõne aasta pärast sai domineerivaks ilmlik laul.

Teiseks tähtsaks tegevusharuks sai populaarteaduslike loengute pidamine. Kõned toimusid esialgu kord kuus nn. kuurõhtutel, kuid juba mõne aasta möödudes hakati neid pidama igal nädalal. Need kõneõhtud, kus esinesid kõik tuntumad eesti haritlased, andsid seltsi tegevuse vaimse sisu. Kui Tartu kujunes 60-ndail aastail eesti rahvusliku intelligentsi keskuseks, siis Tallinnas oli eesti intelligents väikesearvulisem ning sellist liikumist kui Tartus siin ei tekkinud. Tallinnas puudus ka eestikeelne ajakirjandus. Tallinn oli ja jäi 60-ndail aastail

---

[1] Vt. R. Põldmäe, Koidula teater, Eesti NSV Teatriühing, 1963.
[2] R. Põldmäe, Koidula teater, lk. 5.

veel saksluse kantsiks. Sakslased olid siin ülekaalus nii varaliselt kui ka arvuliselt. Eestlased, kes Tallinna elama asusid, tulid tavaliselt maalt, olid vaesed ja harimatud. Kes tahtis edasi jõuda, see püüdis võimalikult kiiremini omandada saksa keele ja meele.

Esimeseks eestlaste seltsiks Tallinnas oli 1863.a. moodustatud "Revalia". See asutati sakslaste nõul ja toetusel ning oli nende mõju all. 1865.a. osa"Revalia" liikmeist lahkusid ning panid aluse uuele seltsile "Estonia".[1] Seltsi esimeheks sai kaupmees Joh. Trummer. Eestseisusesse valiti veel magistraadi teener G. Koppel, rätsep A. Rode ja J. Lilienberg. Trummeri asemele asus varsti Treu, kes oli väga usklik inimene ja tõi seltsi kirikliku suunitluse. Tema vahetas omakorda välja linnateatri muusik Ed. Bergmann. Liikmeskond jagunes kahte ossa - aktiivsed liikmed (lauljad) ja passiivsed liikmed (kuulajad). Kuulajate liikmete hulgas oli ka rida balti-sakslasi. Kuulajate liikmete hulgast valiti ka president, kes oli nõuandjaks kõigis tähtsamates küsimustes. Nii seati varakult sakslaste poolt jalule kontroll seltsi tegevuse üle. Tegevus oli esimestel aastatel kaunis tagasihoidlik. Teatavat elavnemist tõi 1869.a. laulupidu Tartus. Suurte raskustega läks korda hankida sõiduraha lo lauljale Tartusse sõiduks ning seltsile lipp. Tartus läks estoonlastel teatavasti hästi - nad said võidulaulmises esikoha. Sotsiaalse koosseisu poolest, nagu näitab J. Kärner, olid "Estonia" asutajad "saksastunud antvärgid ja raeametnikud".[2] Seega oma algperioodil oli "Estonia" väike-

[1] Vt. J. Kärner, "Estonia" kuuskümmend aastat, Kroonika 1865-1925, Tallinn 1925.

[2] J. Kärner, "Estonia" kuuskümmend aastat, lk. 44.

kodanlike kihtide selts.

Kokkuvõtteks eesti seltside senisest tööst kujunes 1869.a. Tartus peetud laulupidu. Vaatamata mitmsugustele takistustele võttis sellest osa 40 laulukoori 800 lauljaga ja 5 mängukoori 56 mängijaga.[1] Kõige aktiivsem oli osavõtt Lõuna-Eestist, eriti Tartu-, Viljandi-, Võrumaalt. Põhjusi tuleb siin otsida tugevamas majanduslikus arengus ning ka Tartu järjest suurenevas osas eesti rahvusliku kultuuri arengus. Põhja-Eesti laulukooride osavõttu takistas viljaikaldus, mis siin eriti tugevalt tunda andis ning ka väljarändamisliikumine samal ajal. Oluliseks raskuseks oli muidugi ka see, et ei olnud veel raudteeühendust Tallinna ning Tartu vahel. Seetõttu paljud Põhja-Eesti ja saarte laulukoorid (vt. kaart lk.26) jäid laulupeost eemale. Läänemaalt ja Saaremaalt ei tulnud Tartusse ühtki koori, 1 kooriga (Kuusalu) oli esindatud Harjumaa. Veidi rohkem lauljaid võttis laulupeost osa Järva- ja Virumaalt.

---

[1] „E. Post." 12.07.1869, nr. 27.

## Laulukooride nimekiri 1869. aastal.[1]

| Jrk. nr. | Laulukoor (selts) | Maakond | Asutamise aeg |
|---|---|---|---|
| 1. | "Vanemuise" laulukoor | Tartu maakond | 1865 |
| 2. | Torma –"– | –"– | 1844 |
| 3. | Laiuse –"– | –"– | 1835 |
| 4. | Palamuse –"– | –"– | |
| 5. | Kodavere –"– | –"– | |
| 6. | Kursi –"– | –"– | |
| 7. | Maarja-Magdaleena –"– | –"– | |
| 8. | Äksi –"– | –"– | 186o |
| 9. | Tartu-Maarja –"– | –"– | 1842 |
| 1o. | Võnnu –"– | –"– | |
| 11. | Kambja –"– | –"– | |
| 12. | Nõo –"– | –"– | |
| 13. | Rannu –"– | –"– | |
| 14. | Rõngu –"– | –"– | |
| 15. | Otepää –"– | –"– | |
| 16. | Sangaste –"– | –"– | |
| 17. | Räpina –"– | Võru maakond | |
| 18. | Kanepi –"– | –"– | |
| 19. | Urvaste –"– | –"– | |
| 2o. | Rõuge –"– | –"– | |
| 21. | Vastseliina –"– | –"– | |
| 22. | Põlva –"– | –"– | |
| 23. | Hargla –"– | –"– | |
| 24. | Pilistvere –"– | Viljandi maakond | |
| 25. | Suure-Jaani –"– | –"– | |
| 26. | Kolga-Jaani –"– | –"– | |
| 27. | Viljandi –"– | –"– | |
| 28. | Tarvastu –"– | –"– | |
| 29. | Helme –"– | –"– | 186o |
| 3o. | Põltsamaa –"– | –"– | 184o |

[1] Nimekirja ja kaardi koostamisel on aluseks võetud 1869.aasta "Eesti Postimehe" ning § alguses mainitud kirjanduse ja allikate andmed. Asutamise aeg on mainitud nendel laulu- ja mängukooridel, millede asutamise aeg on täpselt kindlaks tehtud. Ülejäänud laulu- ja mängukoorid on asutatud põhiliselt 19.sajandi 6o-ndatel aastatel.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 31. Vana-Tännasilma | laulukoor | Viljandi maakond | |
| 32. Karksi | -"- | Pärnu maakond | |
| 33. Halliste | -"- | -"- | |
| 34. Tori | -"- | -"- | |
| 35. Sindi vabriku | -"- | -"- | |
| 36. Vändra | -"- | -"- | |
| 37. Tõstamaa | -"- | -"- | |
| 38. Pärnu linna | -"- | -"- | |
| 39. Ambla | -"- | Järva maakond | |
| 4o. Peetri | -"- | -"- | |
| 41. Koeru | -"- | -"- | |
| 42. Türi | -"- | -"- | |
| 43. "Estonia" | -"- | Harju maakond | |
| 44. Kuusalu | -"- | -"- | |
| 45. Jüri | -"- | -"- | 1866 |
| 46. Hageri | -"- | -"- | |
| 47. Harju-Madise | -"- | -"- | |
| 48. Keila | -"- | -"- | 1865 |
| 49. Viru-Nigula | -"- | Viru maakond | |
| 5o. Lüganuse | -"- | -"- | |
| 51. Toila | -"- | -"- | |
| 52. Rakvere ~~laul~~ | -"- | -"- | 1865 |
| 53. Väike-Maarja | -"- | -"- | |
| 54. Iisaku | -"- | -"- | |
| 55. Narva | -"- | -"- | 1862 |
| 56. Viru-Jaagupi | -"- | -"- | |
| 57. Vaivara | -"- | -"- | |
| 58. Simuna | -"- | -"- | 1833 |
| 59. Jõhvi | -"- | -"- | |
| 6o. Kaarma | -"- | Saaremaal | 184o |
| 61. Kärla | -"- | -"- | |
| 62. Anseküla | -"- | -"- | 1862 |
| 63. Pöide | -"- | -"- | |
| 64. Kärdla vabr. | -"- | Lääne maakond | 1855 |
| 65. Reigi | -"- | -"- | 1861 |
| 66. Käina | -"- | -"- | 1864 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| 67. Karuse | laulukoor | Lääne maakond | |
| 68. Haapsalu | -"- | -"- | 1865 |

Mängukoorid kuni 187o. aastani.

| Jrk. nr. | Mängukoor | Maakond | Asutamise aeg |
|---|---|---|---|
| 1. | Nõo Tähkvere | Tartu maakond | 1868 |
| 2. | Kärna | -"- | |
| 3. | Kursi | -"- | |
| 4. | Väägvere | -"- | 1839 |
| 5. | Torma | -"- | 1848 |
| 6. | Tartu | -"- | |
| 7. | Otepää | -"- | |
| 8. | Jõgeveste | Viljandi maakond | |
| 9. | Põltsamaa | -"- | 1865 |
| 1o. | Pärnu linna | Pärnu | |
| 11. | Rõuge (Tsooru) | Võru maakond | |
| 12. | Kanepi | -"- | |
| 13. | Narva | Narva | |
| 14. | Äksi-Orgde | Tartu maakond | 186o |

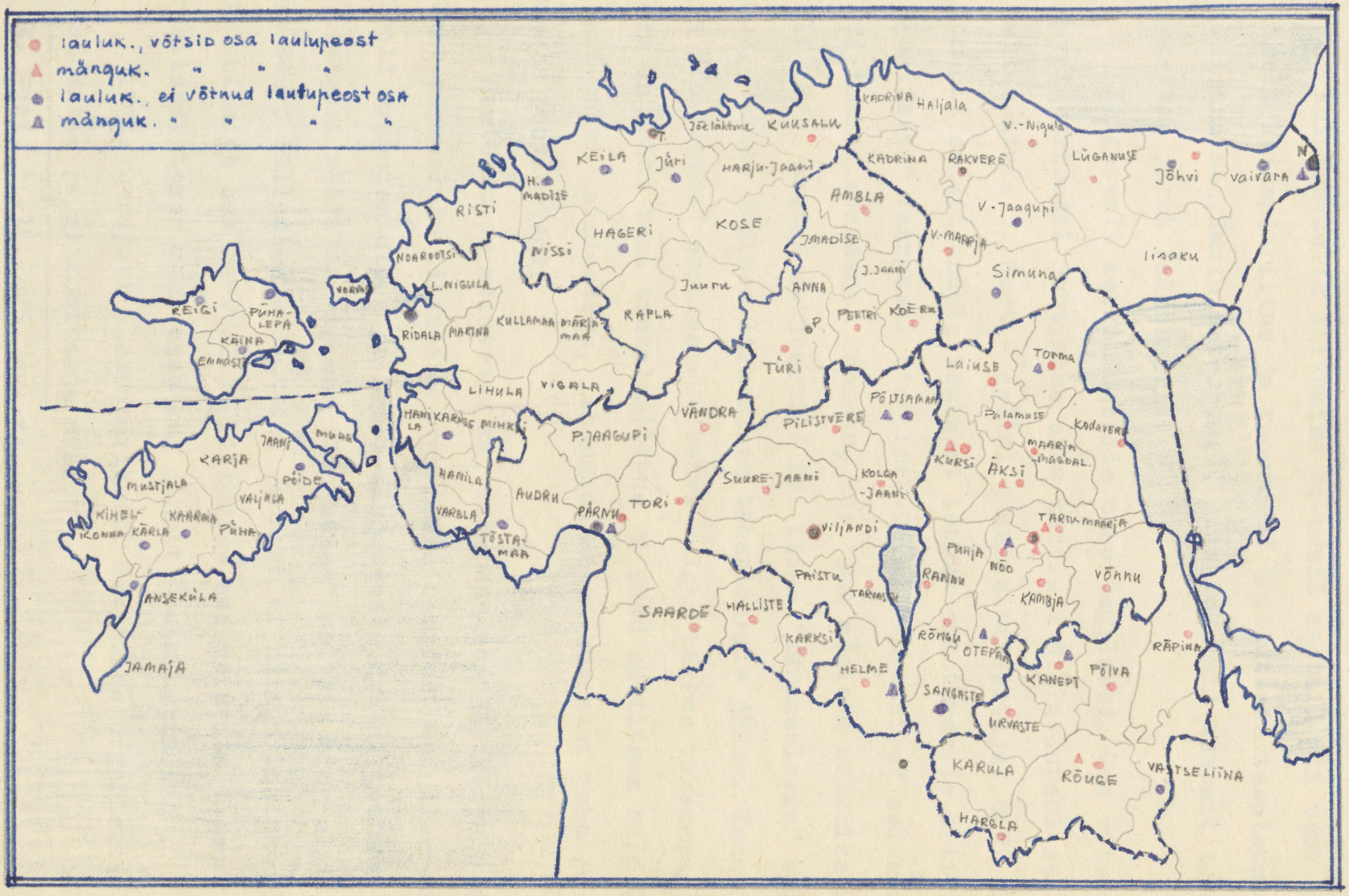


LAULU- JA MÄNGUKOORID 1869. a.

## Seltside asutamine aastail 1869-1885.

Kui rahvuslik liikumine 6o-ndail aastail oli veel suhteliselt kitsapiiriline ja koondunud üksikutesse tsentrumitesse (Viljandimaa, Tartu, Peterburg), siis 7o-ndail aastail toimus tegevuse järsk laienemine.

Kõigepealt kerkisid esile uued tegelased, kes võtsid järgneval perioodil juhtimise enda kätte. I üldlaulupeol sai laiemalt tuntuks J. Hurt - sellal gümnaasiumiõpetaja. C.R. Jakobson oli samuti endale kuulsust loonud oma teravate artiklitega "Postimehe" veergudel ning 1868-7o.a. "Vanemuise" seltsis peetud isamaa-kõnedega. Jannsen, kes oma ajalehe mõisnike soovil oli 1871. aastal Jakobsonile kui liiga "käremeelsele" sulgenud, hakkas üldises liikumises tahaplaanile jääma. Tema isiku ja "Postimehe" populaarsus rahva hulgas hakkas vähenema, milles on süüdi tema truualamlikkus ja püüd säilitada häid suhteid balti-sakslastega, lahendada kõiki küsimusi rahu ja üksmeele taotlustega.

Seetõttu on mõistetav ka, miks Jannsen jäi kõrvale sellistest rahvusliku liikumise organisatsioonidest kui Aleksandrikooli organisatsioon ja Eesti Kirjameeste Selts. Teatava positsiooni säilitas Jannsen "Vanemuise" seltsis ning algul ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis. Jannsen ei näinud laulukooride ja seltside osa rahvusliku liikumise ees seisvate ülesannete realiseerimises muus osas kui ainult "vaimuharimises".[1]

1871.a. rajati Aleksandrikooli asutamise organisatsioon - peakomitee ja abikomiteede näol.[2]

---

[1] „E. Post." 31.1o.1873, nr. 44.

[2] Vt. Hans Kruus, Eesti Aleksandrikool, Tartus, 1939.

Abikomiteede võrk, mis üle maa järjest laienes, aitas kaasa elavamale kultuurilisele tegevusele maal. 1872.a. asutati Eesti Kirjameeste Selts.[1] Seltsi funktsioonideks oli eesti kirjakeele edasiarendamine, kirjanduse väljaandmine, rahvaluule ning etnograafilise materjali kogumine.

Peale nende kahe ülemaalise organisatsiooni asutati veel Lõuna-Eestis rida põllumeeteseltse (Tartus, Pärnus, Viljandis, Võrus, Põltsamaal). Nende tähtsus seisnes põlluharimise paremate meetodite propageerimises, näituste organiseerimises, uute kultuuride ja sortide juurutamises jne. Oma koht oli neil ka võitluses pärisorjuslike igandite vastu. Kultuurilisse töösse need organisatsioonid puutusid suhteliselt vähe. Mõningal määral võib seda siiski rääkida Viljandi, Põltsamaa ja Pärnu seltside kohta, eriti Viljandi Põllumeeste Selts 80-ndatel aastatel, pärast seltsi uute ruumide valmimist.

I üldlaulupidu 1869.a. andis uut hoogu laulukooride tegevuse intensiivistamiseks. "Meie kallis Jubeli aasta on küll mõdas, agga üht suurt lauloisu on temma sünnitanud"[2], kirjutas "Postimees" 1870. aastal.

Põhiline laulukooride organiseerimistöö jäi endiselt kooliõpetajate kanda. Kirik soodustas veel kohati laulukooride rajamist. Eesmärk oli muidugi endine: taheti asutatud laulukoore kasutada ära kirikus jumalateenistustel laulmiseks. Nii kirjutati näiteks Tarvastu mängukoori asutamisest - „ Minneval Septembri kuul 1870 võtsid mõnned koggoduse hinged nõuuks, kirriko-musiko kori assutada, räkisid sedda omma kirriko vannematele, kes ka vägga selle nõuks ollid ja kinkisid mängoriis-

---

[1] Vt. F. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, Teosed, V, Tallinn 1958.

[2] „E. Post." 18.03.1870, nr. 11.

tade tarvis kõige pealt omma jaggo hinda..."[1] Või teisal Kanepi kihelkonna Tamme ja Saverna valdade mängukoori asutamisest:"Esmalt kinkisivad kiriku vöörmünder herra v. Pfeiffer ja õpetaja herra v. Holst kumbki 1o rubla...Pärast selle kinkisivad veel Tamme, Pitkajärve, Valgjärve, Karstmõisa, Errastvere, Põlgaste ja Krüüdneri mõisade auustatud pärisherrad igaüks 1o rubla..."[2]

Sellise heasüdamliku abistamise taga peitus oma kindel tagamõte - muuta eesti seltsid pastoritele ja mõisnikele kuulekateks tööriistadeks. Tarvastu muusikakoor näiteks esines juba samal aastal jõulude ajal kirikus jumalateenistusel 4 korda.[3] Tamme ja Saverna valla pasunakoori esimesel avalikul esinemisel pidas aga lepitava kõne pastor, kes mainis, et muusikal olevat jõud "rahva sugude ja seisuste vahelt endisi vanu seinu mahakiskuda".[4]

Laulu- ja mängukooride töö hoidmiseks oma mõju all kasutati ka sellist meetodit, et mõisnikud ja pastorid astusid seltside liikmeiks kas auliikmete või kuulajate liikmetena. Võru maakonna Laatre lauluseltsi kohta kirjutati: "Seltsil on praegu 5o lauljaid ja palju kuulajaid liikmeid mõisnikude, muu Saksarahva ja kõige rohkem Eestlaste jaust."[5] Narva parun Stieglitzi kalevivabriku lauluseltsi "Rajakivi" kohta märgiti, et see seisvat vabriku direktori H. Wilmsi hoole all.[6]

---

1 „E. Post." 2o.o1.1871, nr. 3.
2 „E.Post." ~~2o.o1.1871, nr. 3.~~ 15.01.1875, nr.3.
3 „E. Post." ~~15.o1.1875, nr. 3.~~ 20.01.1871, nr.3.
4 „E. Post." ~~16.o9.187o, nr. 37~~. 15.01.1875, nr.3
5 „E. Post." ~~16.1o.1874, nr. 42~~. 16.09.1870, nr.37.
6 „E. Post." ~~2o.1o.1871, nr. 42.~~ 16.10.1874, nr.42.

Nende laulukooride vastu, kes ei ole enam kuulekad kirikule, asutakse avaliku võitluse teele. Nii 1871.a. teati Harjumaalt K. kihelkonnast:"Seiemale ollid meie kolides ka lauljad ja saivad mõnned head ja kaunid laulud prugitud ja lauldud, mis nüüd mitte enam ei sallita ega lasta tehha."[1]

Üldiselt võib märkida, et 7o-ndate a. I poolel toimus laulukooride asutamine kaunis elavalt. Kui Lääne-Eesti jäi endiselt tagasihoidlikuks, siis Viljandi, Tartu, Võru, Viru ja Järva maakondades toimub uute laulukooride rajamine kaunis agaralt. Iseloomulik on, et kihelkondades kõrvuti kihelkonnakooli juures tegutseva laulukooriga rajatakse koorid vallakoolide juurde.

Laulukooride massilisuse kasvust annab tunnistust registreerumine II üldlaulupeoks (vt. tabel II laulupeoks registreerumise kohta lk. 37). "Postimees" toob 1876.a. andmed küll 1o96 laulja registreerumise kohta, kuid võib arvata, et see arv oli suurem, sest pärast laulupidu 1879.a. märgitakse, et esialgu olevat registreerunud umbes 16oo.[2]

Kõrvuti laulukooride asutamisega toimus sel perioodil ka agar mängukooride asutamine. Kui laulukoore oli võrdlemisi kerge rajada, siis mängukooride osas tekkis rohkem raskusi. Ühelt poolt kerkisid majanduslikud raskused; teiselt poolt oli suur puudus inimestest, kes oskaksid juhatada mängukoori tegevust. Eriti terav on küsimus, kust saada raha pillide muretsemiseks. Maksis ju komplekt pille tollal mitusada rubla. Pannakse toime korjandusi, nagu eelpool nägime, Tarvastu män-

---

[1] „E. Post." 2o.1o. 1871, nr. 42.

[2] „E. Post." 8.o8.1879, nr. 32.

gukoori pillide jaoks raha kogumisel, kuid veelgi enam leiab kasutamist laulukooride kontsertide sissetulekute kasutamine orkestripillide muretsemiseks. Nagu võib arvata - korjandustega raha sageli kokku ei saadud. Iisaku mängukoori asutamise puhul mainitakse, et "neid ikka veel vähhe on, kes nisugguse asja tarvis mõnned koppikud tahtvad ohverdada."[1]

Torma mängukooride pillide muretsemisest räägib kooori protokolliraamat järgmist:" Võttis meie Mängo ja laulu koor nõuks mõned ned mängoriistad murretseda, agga et selle tarvis rahha pudus, siis sai Torma kirrikus ve mängu riistade heaks üks laulu ja mängu kontsert petud, sel üllemal nimmetud päval, mis ka ommal kohha hästi korda läks. Rahha tulli sisse 109 Rubla."[2]

Samalaadilisi teateid võime leida ka "Eesti Postimehe" veergudelt. Nii kirjutati näiteks 1876.a., et Järvamaal Koeru kihelkonnas toimunud kontserdi sissetulek pidi „seltsi pasunate ja nootide hääks saama"[3]

Suuri teeneid oli kahtlemata pasunakooride asutamisel D.O. Virkhausil, kes olevat muretsenud 36 mängukoorile pillid Saksamaalt ning nendele esimest õpetust andnud.[4]

Kooride edukas töö olenes sageli koorijuhist. Kui kohapealne koolmeister ei võtnud kultuuritööd südamega, siis jäid koorid tavaliselt soiku.

---

1 „E. Post." 22.03.1872, nr. 12.

2 Teatri ja Muusikamuuseum, Torma mängukoori protokolliraamat, Protokoll 25.05.1876.(lk.numeratsioon puudub).

3 „E. Post.", 4.02. 1876, nr. 5.

4 Elmar Arro, Geschichte der Estnischen Musik, lk. 141.

Kahtlemata avaldus mõlema leeri vahekordade teravnemine ka laulukooride tegevuses.

Teravnesid vahekorrad ka balti-saksa mõisnike ja kirikuga. Koorid, mis olid nüüd eemaldunud kirikust, said mõisnike ja pastorite poolt üha enam tagakiusamise osaliseks. Läänemaalt V. kihelkonnast kirjutati, et mõisavalitsus oli väga vastu , kui taheti asutada mänguselts. Harjutamas käisid mängijad salaja öösiti. Mõisa opman olevat aga kord siiski peale juhtunud."Üks vaene mees meie hulgast pidi seadamaid teenistusest lahti lastud saama; suure palvete varal ja selle tõutusega, et seda "paha ammetit" maha jätab,sai veel teenistusse tagasi võetud."[1] Samas lisatakse sarkastiliselt juurde - "Ei ole ka imeks panna, kui sääl Eestlasi nii maha surutakse, sest kelle käes mõisavalitsus seisab, on ju Sakslane, kas tema Eestlaste haridusest ja edasisaamisest hoolib...".

80-ndatel aastatel algab uus elavnemine kooride asutamisel. Eriti tunduv on see 1882-84.aastatel. Iseloomulik on, et kui Lääne-Eesti oli varem kaunis tagasihoidlik, siis nüüd toimub ka siin kultuuritöö elavnemine (vt. kaart lk.41 ). Tugeva tõuke andis selleks 1880.a. Tallinnas peetud III üldlaulupidu. Võrreldes Tartu ja Viljandi ümbrusega jäi kooride arv siin siiski veel väiksemaks. Läänemaal kerkib tegevuse aktiivsuse poolest esikohale Kullamaa kihelkond, kus asutati laulukoore ning ka pasunakoor.[2]

Rohkesti asutati nüüd juurde mängukoore. Üheks uueks momendiks on see, et kõrvuti pasunakooridega hakati asutama viiu-

1 „Sakala" 5. 09. 1879, nr. 36.
2 „Sakala" 13.10.1884, nr. 41.



Karksi meeskoor 1882. a.

likoore ja -kvartette. Kui I ja II laulupeost võtsid osa ainult meeskoorid,mis teataval määral halvas segakooride tegevust, siis Tallinna laulupeost võtsid osa ka juba mõningad segakoorid (Kasti ja Jüri segakoor). 80-ndail aastail segakooride osatähtsus tõusis tunduvalt. Asutati ka esimesed naiskoorid (neidude koorid).

80-ndail aastail teravnes võitlus seltside vastu. Põhjuseks on veelgi enam eemaldumine kirikust ning, mis peamine, kooride kaunis aktiivne osavõtt Aleksandrikooli rahakogumise tööst. Koorid olid pidevalt tegevad näitemüükidel, kus toimus rahakogumine Aleksandrikooli kassasse. Nad esinesid iseseisvate kontsertidega rahvuslike ürituste kasuks jne. Seetõttu hakkasid mõisnikud ja pastorid kasutama avalikku repressiooni kooride töö halvamiseks.

Mõningad näited:

Järvamaal Ambla kihelkonnas keelas koolivalitsus kooliõpetajaile laulu õpetamise ära, mis olevat "üks kahju-tegev asi".[1]

Paistu kihelkonna koolivalitsus laskis ametist lahti Holstre valla koolmeistri A. Aaviku."...koolmeister kutsus elusse muusika koori, milleks ta noori mehi nii vaimustada mõistis, et Saksamaalt kallid mänguriistu tellida võis... ta kutsus elusse meeste laulukoori ja naiste laulukoori."[2]

Läänemaal Nigula kihelkonnas olid kihelkonna kooliõpetajad asutanud meeskoori. Märgitakse, et "teatavalt poolt" olevat palju takistusi tehtud ja õpetajaid noomitud.[3]

---

[1] „E. Post." 15.10.1880, nr. 42.
[2] „Sakala" 29.06.1882, nr. 15.
[3] „E. Post." 11.04.1884, nr. 15.

Esines ka seda, et kehtestati kindlad eeskirjad, mida laulukoor võis teha. Nii olevat Simuna kihelkonnas kehtestatud laulukoorile järgmine eeskiri:" Lauljad ei või muud laulusi laulda kui koraalid, Taaveti laulud ja suure pühade laulud. Neid laulusi ja salmikuid, mis "meieaegsest vaimust" välja voolanud, ei tohi kogunisti mitte laulda".[1] Koori ülesanne olevat suurtel pühadel kirikus laulda.

Eesti seltside vastu püüti võidelda ka uute seltside asutamise katsetustega. Nii püüti Pärnus 1884.a. asutada "Endla" kõrvale veel üht seltsi.

"Mõned kadaka-saksad, Saksa politiklased ja muidu juhmilased olivad seda korda saata küll nõuuks võtnud, aga sellest sünnitusest ei ole muud välja tulnud kui ... surnud laps, tuttav järgmise tähtsa nime all:"Siategija selts".[2]

Umbes sama lugu kohtame Järva-Jaani kihelkonnas 1882.a. Selts, mille nimi olevat "Pühapäeva selts", asutatud juba 1879.a. Ka mõisnikud võtavad tööst osa. Seltsi liikmed igatsevat tagasi teoorjust, et küll siis eestlased märkaksid elada ja austada neid, kes neile "vaimuvalgust" on toonud.[3]

Surve avaldamine seltsidele balti-sakslaste poolt avaldas negatiivset mõju kooride tööle. Esiteks paljud kooliõpetajad loobusid avaliku surve tõttu laulukooride juhatamisest ning jätsid koorid sageli ilma juhita. Näiteks Pärnumaalt oli 1885.a. taoline kaebus.[4]

Teiseks ilmnes 80-ndatel aastatel üha enam rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse suuna tegelaste üha suurem

---

[1] „Olevik" 17.08.1882, nr. 34.
[2] „E. Post." 8.02.1884, nr. 6.
[3] „E. Post." 11.08.1882, nr. 33.
[4] „E. Post," 12. 06.1885, nr. 24.

ebajärjekindlus ka kultuuriküsimustes. J. Hurt oma kaebekirjaga viis 1884.a. välja Aleksandrikooli abikomiteede võrgu likvideerimisele.

Lisaks laulu- ja mängukooridele asutati 7o-8o-ndatel aastatel rida kultuurhariduslikke seltsse.

Need olid järgmised:

1. "Koit" Viljandis 1872.a.
2. "Ilmarine" Narvas 1874.a.
3. "Kalevipoeg" Rakveres 1876.a.
4. "Lootus" Tallinnas 1877.a.
5. "Endla" Pärnus 1878.a.
6. "Linda" Rakveres 1879.a.
7. "Ööpik" Rakveres 188o.a.
8. "Ühendus" Paides 188o.a.
9. "Sõprus" Mustvees 1881.a.
10. "Kannel" Võrus 1881.a.
11. "Edendus" Laius-Tähnveres 1883.a.
12. "Salme" Toris 1883.a.
13. Kanepi kihelkonna luluselts 1885.a.

Nende tegevusprofiil on suhteliselt laiem kui maa laulukooride tegevus. Kõrvuti laulu- ja mängukooridega asutati nende juurde ka raamatukogud ja lugemislauad, peeti populaarteaduslikke kõnesid jne.

Vaadeldaval perioodil niisiis loodi tihe laulu- ja mängukooride võrk üle maa (vt. kaart lk. 41).[1] Peaaegu kõigis Eesti linnades olid asutatud kultuur-hariduslikud seltsid.

---

[1] Kaart koostatud järgmiste allikate põhjal:
„E. Post" 1870 - 1885.
„Olevik" 1882 - 1885.
„Sakala" 1878 - 1884.

Andmed laulukooride registreerumise kohta
II üldlaulupeoks 1876.a. ning tegelik osavõtt.[1]

| Laulu- ja mängukoorid | Laulukoorid | | Mängukoorid | | Koorijuht* 1876 | Koorijuht laulupeol |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Reg. 1876 a. | II üld-laulupeol | Reg. 1876 a. | II üld-laulupeol | | |
| **Tartumaa** | | | | | | |
| Vara(Maarja-Magd.) | – | – | 12 | 14 | J. Kondt | ? |
| Maarja-Magdaleena | 22 | 2o | – | – | Auster | J. Kotli |
| Laiuse | 22 | 3 | – | – | J. Soo | – |
| Võnnu | 25 | 24 | – | – | Donner | Donner |
| Kursi | 17 | – | 12 | – | Lampson | – |
| Sangaste | – | – | 1o | – | F.Ahrens | – |
| Puhja | 12 | 12 | 9 | 3 | D. Luik | J.Jürgenson |
| Kärevere(Äksi) | 4o | 24 | – | 12 | Wegner | Saar |
| Marama(Äksi) | – | – | 12 | 12 | Mauer | ? |
| Torma | 28 | 17 | 18 | – | Masing | A. Reilian |
| Palamuse | – | 26 | 1o | 9 | Mölder | H. Klarmann |
| Rõngu | 25 | 27 | – | – | A.Rossmann | A.Rossmann |
| Rõngu | – | – | 11 | – | Grunfeldt | – |
| Kambja | 16 | 16 | – | – | Eichorn | Eichorn |
| Nõo | 14 | 15 | 1o | – | õp.Mick-witz | J. Plado |
| Rannu | 8 | 32 | 12 | 13 | õp.Asmuth | J. Eichwaldt |
| Tähtvere(T.Maarja) | – | – | 12 | – | Sõrra | – |
| Otepää | 16 | 2o | – | – | ? | T.Undritz |
| Nuustaku(Otepää) | – | – | 9 | – | Ruus | – |
| Pühajärve(Otepää) | – | – | 12 | – | Martinson | – |
| Aiaste(Otepää) | – | – | 1o | – | Värsi | – |
| Väägvere(T.Maarja) | – | – | ? | 18 | D.Wirkhaus | D.Wirkhaus |

*Need andmed ei ole absoluutselt õiged, sest paljud koorid registreerisid kirikuõpetajad, kirjutades oma nime alla.

[1] „E. Post." 1.12.1876, nr. 48.
„E. Post." 12.o1.1877, nr. 2.
„E. Post." 8.o8.1879, nr. 32.

| Laulu- ja mängu-koorid | Laulu-koorid | | Mängu-koorid | | Koorijuht | Koorijuht laulupeol |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Reg. 1876 a. | II üld-laulu-peol | Reg. 1876 a. | II üld-laulu-peol | 1876 | |
| "Vanemuine" | 3o | 3o | - | - | stud.Herman | Krug |
| Lohusuu(Torma) | - | 19 | - | - | - | A.Schul-bach |
| Tartu-Maarja | - | 38 | - | - | - | A.Willi-gerode |
| Kodavere | - | 34 | - | 1o | - | Jürgen-tein |
| Kirepi(Rõngu) | - | - | - | 12 | - | ? |
| kokku: | 275 | 375 | 159 | 1o3 | | |
| Viljandimaa | | | | | | |
| Pilistvere | 2o | 21 | - | - | P.Teckel | P.Teckel |
| Suure-Jaani | 3o | 1 | 12 | - | J.Kapp | - |
| "Koit" | 2o | 45 | - | - | J.Kasvandik | M.Kirsel |
| Helme | 24 | 21 | 14 | - | Proosa | A.Erle-mann |
| Põltsamaa | - | 32 | 1o | - | õp.Maurach | Vilberg |
| Paistu | 2o | - | - | - | Jul.Schnei-der | - |
| Jõgeveste | - | - | - | 11 | - | ? |
| Tarvastu | - | 28 | - | 18 | - | H.Wühner |
| kokku: | 114 | 148 | 36 | 29 | | |
| Võrumaa | | | | | | |
| Tamme (Kanepi) | - | | 9 | 9 | J. Mägi | ? |
| Vastseliina | 16 | 16 | - | - | E.Mattisson | E.Mattis-son |
| Räpina | 24 | 33 | - | - | Th.Undritz | Th.Und-ritz |
| Mehikoorma(Räpina) | - | - | 15 | - | Kindosk | - |
| Tsooru(Rõuge) | - | - | 12 | 9 | J.H.Wirk-haus | ? |
| Sõmerpalu | 12 | - | - | - | Mossin | - |
| Kanepi | 2o | 26 | - | - | J.Erlemann | J.Erle-mann |
| Põlva | 3o | 36 | 9 | 8 | õp.Schwartz | Mattison |
| Rõuge | 22 | 23 | - | | Maltomen | J. Treu |
| Karula | 9 | - | - | - | Stimm | |
| Urvaste | 2o | 24 | - | - | õp.Stein | M.Bruus |

| Laulu- ja mängu-koorid | Laulu-koorid Reg. 1876 a. | Laulu-koorid II üld-laulu-peol | Mängu-koorid Reg. 1876 a. | Mängu-koorid II üld-laulu-peol | Koorijuht 1876 | Koorijuht laulu-peol |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Vabina(Urvaste) | - | - | 11 | 11 | õp.Stein | ? |
| Kaagvere | - | - | 1o | - | H.Kann | - |
| Kaagri(Kanepi) | - | - | - | 9 | - | ? |
| kokku: | 153 | 158 | 66 | 46 | | |
| Pärnumaa | | | | | | |
| Pärnu-Jakobi | 11 | - | 7 | - | J.Jürisson | - |
| Tori | 32 | 3o | - | - | J. Kuus | J.Kuus |
| Halliste | 24 | 21 | - | - | H. Kirsel | H.Kirsel |
| Vändra | 35 | 2o | - | - | P.Undritz | A. Linde |
| Hallikukivi | - | - | 1o | - | J.Tettermann | - |
| Pärnu Põllu.Selts | 2o | - | - | - | Ch.Erm(?) | - |
| kokku: | 122 | 71 | 26 | - | | |
| Virumaa | | | | | | |
| Viru-Jakobi | 12 | 15 | - | - | õp.Hoffmann | G.Koch |
| "Ilmarine" | 13 | 16 | - | - | H. Ots | H.Ots |
| Iisaku | 37 | 17 | - | - | Th.Hansen | Th.Hansen |
| Kadrina | 2o | 26 | - | - | ? | J.Timo-leon |
| Väike-Maarja | 2o | 21 | - | - | V.Eichorn | V.Eichorn |
| Haljala | 12 | - | - | - | C.Kikajan | - |
| Jõhvi | 35 | 18 | - | - | Saar | S. Saar |
| Toila | 17 | - | 11 | 11 | H. Glas | ? |
| Rakvere | 16 | 16 | - | - | Ed. Hahn | Ed.Hahn |
| Viru-Nigula | 12 | - | - | - | õp.Hunnius | - |
| Vaivara | 2o | - | - | - | õp.Tomberg | - |
| Simuna | 16 | - | - | - | ? | - |
| Malla (V.-Nigula) | - | 4 | 9 | 13 | Krickmann | ? |
| Lüganuse | 12 | - | - | - | F. Lall | - |
| kokku: | 242 | 133 | 2o | 24 | | |
| Harjumaa | | | | | | |
| "Lootus" | - | 26 | - | - | - | Brunov |
| Madise-Risti | 12 | - | - | - | G.T.Trumann | - |
| Jõelähtme | 8 | - | - | - | õp.Loppenove | - |
| Kuusalu | - | - | 1o | - | Kentmann | - |

| Laulu- ja mängu-koorid | Laulu-koorid | | Mängu-koorid | | Koorijuht | Koori-juht laulu-peol |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Reg. 1876 a. | II üld-laulu-peol | Reg. 1876 a. | II üld-laulu-peol | 1876 | |
| "Estonia" | 12 | - | - | - | ? | - |
| Kose | 15 | 11 | - | - | õp.Hörschel-mann | S.Oja |
| Lohu(Hageri) | 4 | - | - | - | Mennike | - |
| Keila | - | 13 | - | - | - | K.Karell |
| Juuru | - | 11 | - | - | - | J.Tedder |
| kokku: | 51 | 61 | 1o | - | | |
| Järvamaa | | | | | | |
| Ambla | 16 | 31 | - | - | õp.Paulsen | Raudsepp |
| Peetri | 12 | 13 | - | - | A. Luck | A.Luck |
| Ahola (J. Madise) | 8 | - | - | - | E. Muchel | - |
| Koeru | 23 | 24 | 1o | - | Duglas | W.Duglas |
| Järva-Jaani | 35 | 23 | - | - | õp.Sebhardt | P. Brehm |
| Türi | 3o | 21 | - | - | õp.Kurrikoff | M. Koik |
| kokku: | 124 | 112 | 1o | - | | |
| Üksikud koorid | | | | | | |
| Tartu seminarist | - | - | - | - | - | Roosmann |
| Pöide(Saaremaa) | ? | - | - | - | Paulmeister | - |
| Luke (Valga) | - | - | 1o | - | C. Schmidt | - |
| "Arion"(Peterburist) | 15 | 5 | - | - | prof.Tyron | - |
| kokku: | 15 | 22 | 1o | - | | |
| | 1o96 | 1o52 | 337 | 2o2 | | |

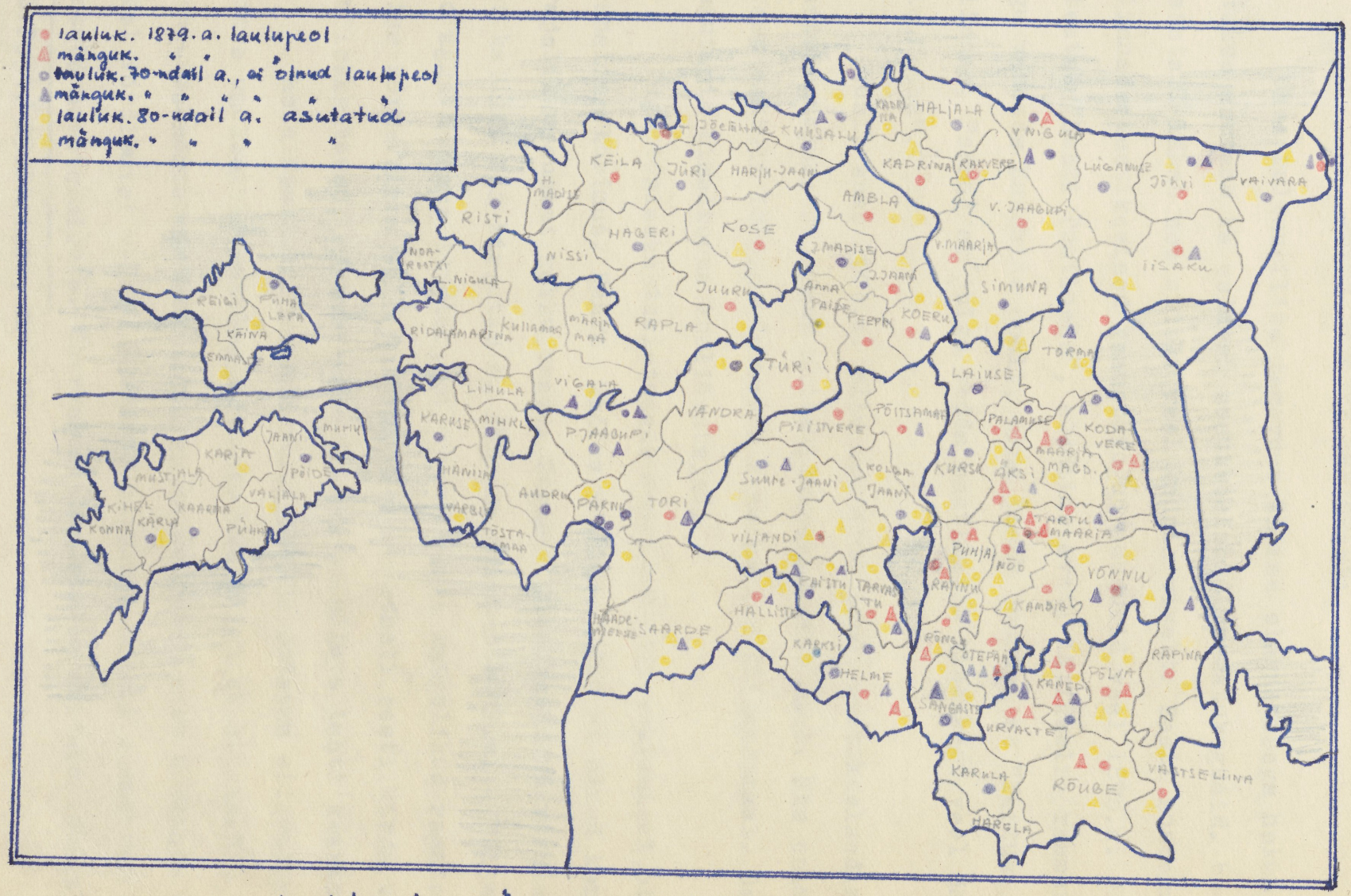


Laulu- ja mänguKoorid 70-80-ndail a.

## Raamatukogude asutamine.

Ühes kultuurilise tegevuse üldise elavnemisega hakatakse asutama ka esimesi eestikeelseid raamatukogusid. 6o-ndail aastail läheb see siiski veel kaunis visalt. Eesti suuremates linnades eestikeelsed raamatukogud puudusid veel 187o.a. Nii teatab "Eesti Postimees", et Riias avati lätikeelne raamatukogu vendade Buschide poolt, ning lisab juurde, et "Tartus, Tallinnas, Pernus ei julge sedda eestikeles vist kegi veel järrele tehha".[1]

Tõsi, enne 187o.a. olid asutatud mõned eestikeelsed raamatukogud, mis ei olnud mitte linnades, vaid maal. Üks esimestest asutati 186o.a. Tarvastu kihelkonnas Viljandimaal. Selle asutasid kihelkonna kooliõpetajad.[2]

Väga tõsiseks takistuseks raamatukogude asutamisel oli rahaline küsimus. Rahva üldise vaesuse tõttu ei olnud kerge vajalikku summat kokku saada. Pealegi olid raamatud võrdlemisi kallid. Nii kirjutas M. Jürgens Pärnust 1871.a. - "Nipaljo agga tahhame üttelda, et mitmed vägga kassulikud ramatud liga kõrge hinna alla pandud, mis saggedasti eesti kirja varra lukkustavad, et kehvemate kukkur ei ullata lahti keerma!?

Meie Eesti kirjavarra olleks paljo oddavam ollevat, kui mitte umbkeelsed sakslased ramatu trükkijad ei olleks."[3]

7o-ndate aastate algul on ka eestikeelsete trükiste arv veel võrdlemisi väike. Seetõttu ei olegi sageli võimalust raamatute muretsemiseks. Tarvastust kurdetakse näiteks 1869.a.,

---

[1] „E.Post." 29.1o.187o, nr. 43.
[2] „E. Post." 5.o3.1869, nr. 1o.
[3] „E.Post." 2o.o1.1871, nr. 3.

et "lugejaid oleks küllalt, kui aga häid ja uusi raamatuid juure oleks muretseda".[1]

Trükiste arvus toimub järsk murrang 7o-ndate aastate keskpaiku. Toome siin ära mõningad andmed:

187o.a. ilmus 48 eestikeelset trükist;[2]

1872.a. " 63 " " 3

1876.a. " 112 " " (7 vaimulikku, 19 õpetlikku, 53 juturaamatut, 13 laulikut, 1 noodiraamat, 2 "teatrimängu" raamatut, 2 "iseäraliste teadmiste" raamatut, 6 ajalehte ja 7 kalendrit);[4]

1877.a. ilmus 1o8 trükist (15 vaimulikku, 19 õpetlikku, 39 juturaamatut, 13 laulu- ja 2 noodiraamatut, 2 näidendit, 7 ajalehte, 7 kalendrit ja 2 "iseäraliste teadmiste" raamatut).[5]

7o-ndail aastail rajati reas linnades - Tartus, Tallinnas, Rakveres, Viljandis ja mujal - eestikeelsed raamatukauplused. Need kahtlematult soodustasid kirjanduse levikut. Üldiselt jääb aga siiski nimetatud aastakümnel raamatukogude arv väikeseks. Nii märkis seda ära ka Kirjameeste Seltsi koosolekul 8.jaan. 1875.a. M. Veske.[6] Sel ajal arvati üle Eesti olevat kõigest 9 suuremat või väiksemat raamatukogu.

Tavalisem raamatukogu asutamise viis oli, et kohalik laulu- või mänguselts andis kontserdi, mille sissetulek läks kogule esimeste raamatute muretsemiseks. Tori raamatukogu rajamine toimus "Postimehe" järgi järgmiselt:"Pühapäeval sel

1 „E.Post." 5.o3.1869,nr.1o.
2 „E.Post." 2o.o1.1871,nr.3.
3 „E.Post." 17.o1.1873,nr. 3.
4 „E. Post." 19.o1.1877, nr. 3.
5 „Sakala Lisaleht" 18.o3.1878, nr. 3.
6 „E. Post." 22.o1. 1875, nr. 4.

18-mal Septembril sai siin Tori kirikus "oma koguduse hääks," *) kihelkonna koolmeistri juhatuse all, vaimulik kontsert ära peetud.

*) Mõned edasi püüdjad mehed panivad mineval kevadel natuke põhjusraha kokku ja meie asutasime siia "lugemise raamatukogu". - Nimetatud kontsertist sisse tulnud summa, langes ka selle raamatu kogu hääks, kelleks meil nüüd juba üle 125 rbl. raha kokku on tulnud ja mille eest 340 raamatud on muretsetud."[1]

Kui ~~nagu~~ kogu kord juba oli asutatud, siis uusi raamatuid muretseti tavaliselt juurde selle raha eest, mis saadi lugejatelt iga raamatu lugemise eest. See maks oli erinev igas raamatukogus, kas siis näiteks 20-30 kop. aastas olenemata loetud raamatute hulgast või ka võeti näiteks 1/10 raamatu hinnast tasuna."[2]

Raamatukogude asutamine hoogustub 80-ndate aastate algul. See ajal väga moodi läinud näitemüüke korraldatakse ka raamatukogudele põhikapitali saamiseks. Eritippalju raamatukogusid rajati sel ajal Lõuna-Eestis Viljandi-, Tartu- ja Võrumaal (vt. raamatukogude nimekiri ja kaart lk.47-49). Nagu teisteski kultuurilise tegevuse valdkondades, sammuvad need maakonnad eesotsas ka raamatukogude asutamisel. Iseloomulik 80-ndatele aastatele on see, et nüüd hakatakse rajama raamatukogusid üksikutesse valdadesse ja küladesse, erinevalt varasemast ajast, kus kihelkonna peale rajati üks kogu. Tavaliselt asusid need raamatukogud kõik koolide juures ning see-

---

1 „E.Post." 26.10.1877, nr.43.
2 „E. Post." 9. 03. 1882, nr. 11.

tõttu nimetati neid sageli ka kooli raamatukogudeks. Raamatukogud rajasid endile kõik seltsid[2] eesti[1] linnades. Neil oli seltsi ruumides ka lugemislaud, kust sai lugeda värskeid ajalehti.

Omapärasteks raamatukogudeks olid ettevõtlike raamatukaupmeeste laenuraamatukogud. Nii asutasid 1878.a. taolised raamatukogud raamatukaupmees Just Tartus ja Rosenberg Viljandis. Kuna tol ajal raamatute ostmine küllaltki väike oli, siis on mõistetav, et ettevõtlik ärimees võis taolisel kombel teenida oma kauba pealt , mis muidu kasutult riiulil seisis.

Raamatukogude keskmine suurus oli 2oo-3oo raamatut, kuid oli ka suuremaid 5oo-6oo raamatuga. Vastse-Otepääl oli 1885.a. kogus näiteks 8oo raamatut,[1] D. Martsoni raamatukogus Tallinnas 1877.a. üle 1ooo raamatu[2] jne.

Nagu muudeski rahvuslikes üritustes, nii ka raamatukogude osas teravnes 8o-ndail aastail balti-saksa mõisnike ja pastorite vastutöötamine. "Eesti Põstimees" märgib 1882.a., et enamus pastoreid olevat raamatukogude vastu, sest need tekitavat"liiga uusi mõtteid".[3] Virumaal M. kihelkonnas P. vallas olevat asutatud iseäraline "palveselts". "See selts käia sagedasti pühapäeviti koos ja tahta "puhta Jumala sõna abil" raamatukogu ära kautada ja kogu asutajat koolmeistrit H. ~~me~~am etist lahti lasta".[4] Mõisahärra olevat koolmeistrile juba paar korda käsu andnud ametist lahkuda.

Nagu näeme, toimus antud perioodil kultuuriliste seltside osas suur arvuline juurdekasv. Rohkesti asutati laulu- ja män-

---

1 „Olevik" 21.o1. 1885, nr. 4.
2 „E. Post." 6.o7. 1877, nr. 27.
3 „E. Post." 11.o8.1882, nr. 33.
4 „Olevik" 8.o6.1882, nr. 24.

gukoore. Nende juurdekasv toimub nüüd laiuti - seltse asutatakse ka neis piirkondades, mis varasemal perioodil olid võrdlemisi tagasihoidlikud olnud kultuurilises töös. Laialdaseks muutub raamatukogude rajamine. Kõigisse Eesti suurematesse linnadesse rajati sel perioodil kultuurhariduslikud seltsid.

Raamatukogude nimekiri.[1]

| Jrk. nr. | Raamatukogu | Maakond | Asut. aasta |
|---|---|---|---|
| 1. | Tarvastu kihelkonna | Viljandimaa | 186o |
| 2. | Vana-Tännasilma | -"- | 1869 |
| 3. | Raamatukaupmees Rosenbergi | Viljandi | 1878 |
| 4. | Pilistvere kihelkonna | Viljandimaa | 1879 |
| 5. | Võisiku vallakooli | -"- | 188o |
| 6. | Odiste külakooli | -"- | 1882 |
| 7. | Suislepa kihelkonna õigeusu kooli | -"- | 1883 |
| 8. | Suure-Kõpu | -"- | 1882 |
| 9. | Viljandi valla | -"- | 1883 |
| 1o. | Leie kooli | -"- | 1882 |
| 11. | Uue-Suislepa kihelkonna | -"- | 1884 |
| 12. | Kõo valla Venevere küla | -"- | 1884 |
| 13. | Heimtali valla | -"- | 1884 |
| 14. | Tuhalaane | -"- | 1883 |
| 15. | Tori | Pärnumaa | 1877 |
| 16. | Pärnaküla | -"- | 188o |
| 17. | Kaarli valla | -"- | 1882 |
| 18. | Vana-Pornuse | -"- | 1883 |
| 19. | "Endla"seltsi | Pärnus | 1878 |
| 2o. | Raamatukaupmees Justi | Tartus | 1878 |
| 21. | "Vanemuise" seltsi | -"- | 1878 |
| 22. | Kodavere kihelk. 4 vallak. juures | Tartumaa | 188o |
| 23. | "Sõpruse" seltsi | -"- | 1882 |
| 24. | Vastse-Otepää | -"- | 1879 |
| 25. | Torma | -"- | 1882 |
| 26. | Kurista küla | -"- | 1882 |
| 27. | Laius-Tähkvere | -"- | 1883 |
| 28. | Saadjärve valla | -"- | 1883 |
| 29. | Kaiavere | -"- | 1883 |
| 3o. | Tartu linna | Tartu | 1883 |
| 31. | Varanja küla | Tartumaa | 1883 |
| 32. | Neeruti valla | -"- | 1884 |
| 33. | Kobiluse kooli | -"- | 1884 |

1 Raamatukogude nimekirja ja kaardi koostamiseks on kogutud andmeid töös kasutatud ajalehtedest.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 34. | Lohusuu | Tartumaa | 1884 |
| 35. | Laeva valla | –"– | 1884 |
| 36. | ~~Valla~~ Naela vere | –"– | 1885 |
| 37. | Hapsipea | –"– | 1885 |
| 38. | Ellistvere | –"– | 1885 |
| 39. | Vara | –"– | 1885 |
| 40. | Kudina | –"– | 1885 |
| 41. | Kodavere kihelkonna | –"– | 1885 |
| 42. | Laiuse | –"– | 1883 |
| 43. | Kanepi kihelkonna | Võrumaa | 1880 |
| 44. | Kaagjärve valla | –"– | 1880 |
| 45. | Kergula valla | –"– | 1882 |
| 46. | Vana-Koiola valla | –"– | 1883 |
| 47. | Vastseliina | –"– | 1884 |
| 48. | Pütsmanni | –"– | 1884 |
| 49. | Põdrangu valla | Virumaa | 1880 |
| 50. | Vaivara kihelkonna | –"– | 1882 |
| 51. | "Ilmarise" seltsi | Narva | 1887 |
| 52. | Rakvere linna | Rakvere | 1883 |
| 53. | Käru | Virumaa | 1883 |
| 54. | Kadrina kihelkonna | –"– | 1884 |
| 55. | "Looduse" seltsi | Tallinn | 1879 |
| 56. | Martsoni raamatukogu | –"– | |
| 57. | Kuusalu kihelkonna | Harjumaa | 1882 |
| 58. | Keila | –"– | 1885 |
| 59. | Anija | –"– | 1882 |
| 60. | Ridala | Läänemaa | 1882 |
| 61. | Karuse kihelkonna | –"– | 1884 |
| 62. | Kärdla vabriku | –"– | 1871 |
| 63. | Kärla kihelkonna | Saaremaa | 1885 |
| 64. | Roosna-Alliku | Järvamaa | 1884 |
| 65. | Tuhalaane | Viljandimaa | 1883 |

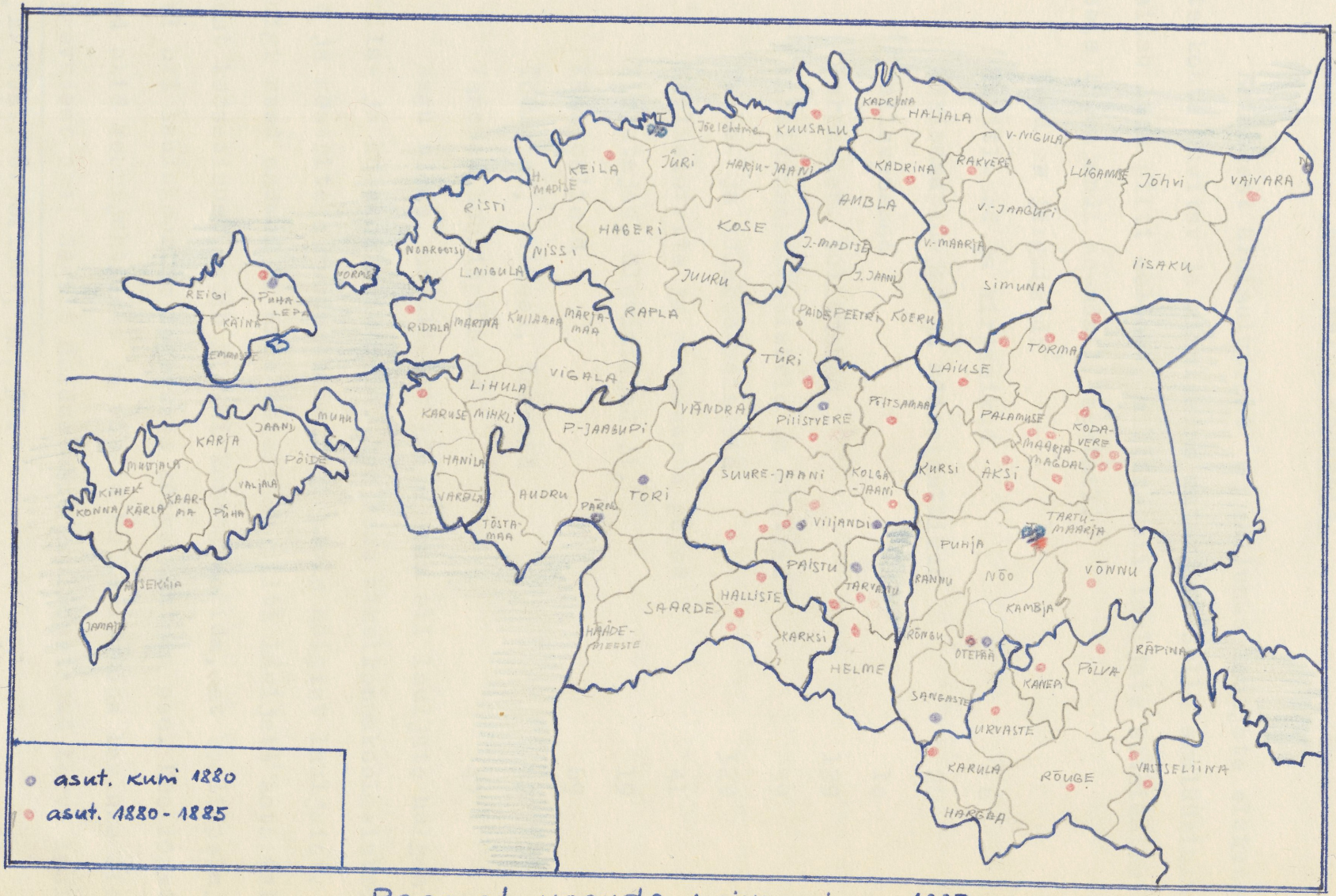


Raamatukogude paiknemine 1885. a.-ni.

## Sotsiaalne koosseis.

Esimesest üldlaulupeost on säilunud lauljate elukutsete kohta huvitav ja ainulaadne materjal. Selle analüüsimine aitab luua pilti ~~sellest~~, milline oli lauljate sotsiaalne koosseis 19.sajandi 6o-ndail aastail.

Need on järgmised:[1]

| | |
|---|---|
| Haritlased ja kirjanikud | 6 |
| Pärismaapidajad ja mõisarentnikud | 28 |
| Vallavanemad | 1o |
| Peremehed, põllumehed | 129 |
| Kihelkonnakoolmeistrid ja köstrid | 59 |
| Valla- ja külakoolmeistrid | 329 |
| Koolmeistrite ja peremeeste pojad | 41 |
| Kirjutajad, ülevaatajad jt. | 19 |
| Käsitöölised | 69 |
| Töömehed, sulased, teenrid | 52 |
| Vanemad kooliõpilased | 47 |

Nagu näeme, arvuliselt kõige enam oli lauljate hulgas valla- ja külakoolmeistreid, kes koos kihelkonnakoolmeistrite ja köstritega moodustasid ligi poole kõigist lauljaist. Kuigi need andmed ei anna täielikku pilti lauljate sotsiaalsest koosseisust, võib siiski konstateerida, et kooliõpetajatel oli laulukooride tegevuses kõige tähtsam osa. Kooliõpetajad olid koorijuhtideks ja võtsid ka lauljatena laulukooride tegevusest osa. Sageli moodustasid kooliõpetajad terve laulu-

[1] „E. Post." 6.o8.1869, nr. 31.
Andmetes ei ole ära toodud 3 kihelkonna (Kambja, Lüganuse ja Väike-Maarja) lauljad, kokku 33 inimest.

koori (meeskoori). Vähemal määral võtsid kooride tegevusest osa taluperemehed ja rentnikud. Võib arvata, et protsentuaalsed vahekorrad oleksid veidi teised olnud sel puhul kui laulupeost oleks lubatud osa võtta ka segakooridel. Naislauljate arvel oleks sel juhul talurahva esindajate protsent kindlasti tõusnud.

Kooliõpetajate osatähtsus on väga suur ka mängukoorides. Nii Torma mängukooris oli 1876. aastal 15 liikmest 10 kooliõpetajad.[1]

Ühenduses sellega, et 1860-70-ndail aastail toimus eriti Lõuna-Eestis laialdane talude päriseksostmine, muutusid taluperemehed üha enam majanduslikult iseseisvaiks. Paljud neist said suuremal või vähemal määral ka haridust kihelkonnakoolides. Ühes sellega suurenes ka nende osatähtsus küla kultuurielus.

Äksi kihelkonna mängukoori kohta mainiti, et "pasunapuhujad ollid jo kõik põlloharriad...".[2] Sama tunnistatakse ka 1874.a. Tartus toimunud pasunakooride ühismängimisest osavõtnute kohta, kus mainiti, et "mängijad mitte kunstnikud ei olnud, vaid põldnikud".[3]

Järjest tõusis peremeeste osa ka laulukoorides. Järva-Jaani kihelkonna Selliküla laulukoori kohta mainiti, et "lauljad mehed Selliküla valla omad pärisperemehed olivad".[4]

70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul kui kooliõpetajaile hakati takistusi tegema seltside tegevusest

---

[1] Teatri- ja Muusikamuuseum, Torma mängukoori protokolliraamat, lk. 31.

[2] „E. Post." 27.01. 1871, nr. 4.

[3] „E. Post." 30.10.1874, nr. 44.

[4] „E. Post." 5.10. 1877, nr. 40

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

osavôtmises, vôtsid ~~apljudes~~ paljudes kohtades agaramad peremehed ka laulu- ja mängukooride juhatamise enda peale.[1]

Kuidas môjus maa kultuurielu tegelaste sotsiaalsele koosseisule talude päriseksostmine ja taluperemeeste majanduslik kindlustumine, sellest annab kujuka pildi ka Aleksandrikooli abikomiteede juhatuste sotsiaalse koosseisu vaatlemine.

Järgnevad andmed on abikomiteede juhatuste liikmete kohta 1878. aastal.[2]

| | Lôuna-Eestis % üldarvust | Pôhja-Eestis % üldarvust |
|---|---|---|
| Talunikke | 33,8 | 2o,5 |
| neist taluomanikud | 15,5 | 9,6 |
| Valla- ja kihelkonnakooli ôpetajad | 23,1 | 28,9 |
| Vallakirjutajad | 11,2 | 7,2 |
| Muud | 31,9 | 43,4 |

Iseloomulik on, et Lôuna-Eestis talunike osa oli suurem kui kooliôpetajate oma ning moodustas 1/3 kôigist juhatuste liikmetest. Samal ajal aga Pôhja-Eestis, kus talunike majanduslik baas oli nôrgem, talude päriseksost väiksema ulatusega kui Lôuna-Eestis, oli ka nende osatähtsus abikomiteedes väiksem, Kooliôpetajate osa aga vastavalt suurem.

Linnade seltsides jäid kogu vaadeldava perioodi

---

1 „Sakala" 15.07.1878, nr. 22.
2 Hans Kruus, Eesti Aleksandrikool, lk. 229.

jooksul valitsevaks väikekodanlikud kihid - kaupmehed, käsitöölised, väikeametnikud, majaomanikud jne.

Tallinna "Lootuse" seltsi liikmeskond, mis 1879. aastal oli 178 inimest, jagunes järgmiselt:[1]

Riigiametnikke - 29

Äri- ja kontoriteenijaid - 24

Kaupmehi - 23

Tööstureid - 8

Ehitusmeistreid - 8

Majaomanikke - 6

Kingseppi - 5

Tislereid - 4

Maalreid - 3

Rätseppi - 4

Kellaseppi - 4

Ärimehi - 4

Lukkseppi - 3

2 pagarit, pottseppa, lihunikku, vorstitöösturit, sadulseppa, plekkseppa, juuksurit, einelauapidajat, vedurijuhti, puuseppa.

1 kooliõpetaja, aednik, muusik, karusnahatööstur ja õllepruul.

28. liikme kohta andmed puuduvad.

Need andmed kõnelevad sellest, et põhilise osa seltsi liikmeskonnast moodustasid väikekodanlikud kihid. Taolist pilti pakkusid ka teised selleaegsed linnade seltsid. Juhti-

[1] Eesti selts "Lootus" 60-aastane, toimetanud Mihkel Aitsam, Tallinn 1937, lk. 7.

val kohal on ikka ametnikud, kaupmehed, majaomanikud jt. väikekodanlased. Sisuliselt suurt muudatust ei toonud kaasa ka järgnevad aastakümned, nagu näitab uurimus "Estonia" liikmete sotsiaalse koosseisu kohta 189o-ndate aastate keskel.[1]

Juhtivale kohale kogu vaadeldava perioodi kestel jäid maa kultuurilises tegevuses kooliõpetajad. Vastavalt talunike majanduslikule kindlustumisele, hakkasid nad üha enam kultuuritöösse kaasa lööma. Talunikud koos kooliõpetajatega olidki põhiliselt maa kultuurielu kandjaiks. Vähe on andmeid sellest, et kusagil oleksid sulased ja kehvtalupojad aktiivselt kultuuritööst osa võtnud.

---

[1] Raimo Pullat, "Estonia" seltsi liikmeskonna sotsiaalsest koosseisust 189o-ndate aastate keskel, "Keel ja Kirjandus" 1965, nr. 2, lk. 93-95.

## II peatükk

## SELTSIDE TEGEVUS

### Laulu- ja mängukooride kontserttegevus.

Seoses rahvusliku liikumise elavnemisega, laulu- ja mängukooride üha laialdasema asutamisega, tõusis järjest ka kooride tegevuse maht ja sisu mitmekesisus.

Kui 60-ndail aastail jäi põhiliseks kooride tegevuseks laulmine kirikutes jumalateenistuste ajal ning üksikud kirikukontserdid, siis aastakümne lõpul tungis üha enam sisse ilmlik repertuaar ning sellest olenevalt muutus ka kontserttegevus. Juba 1869.a. muutusid tavalisteks sellised kontserdid, kus algul anti kirikus vaimulik kontsert ning seejärel juba kas vabas looduses või koolimajas ilmlik kontsert. Näiteks kontsert 1869.aastal Võnnu kirikus:

"...8.vebruaril saab Võnnu kirrikus kello 12 lõuna aeal laulo ja mängo kontsert peetud ja hind platside järrele ollema. Paar tundi peale selle saab teises kohhas nendesamma lauljate ja mängiate läbbi ilmlik laulmine ja ettemängimine ollema."[1] Või teisal - "Äksi kirikus koguduse vaeste heaks vaimulik kontsert mängu ja lauluga. Kell 2 veel köstrimäel mängimine."[2]

I üldlaulupidu 1869.a. kujunes omamoodi suurkontserdiks.[3] Laulupeost võttis osa, nagu juba mainitud, 856 lauljat ja mängijat. Kõrvale jäid ainult Läänemaa ja Saaremaa, kust ei saabu-

---

1 „E. Post." 22.01.1869, nr. 4.

2 „E. Post." 2.03.1869, nr. 7.

3 Vt. A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, ~~Tallinn~~ [1923].

nud laulupeole ühtki laulukoori. Palju tüli tegi see, et laulupeost said ösa võtta ainult meeskoorid. 6o-ndail aastail oli aga enam levinenud kooriliigiks maal just segakoor. Raskusi tegi ka majanduslik külg. Pealegi puudusid sel ajal veel raudteed, mille abil oleks olnud liiklemine kergem. "Estonia" seltsi kooris oli näiteks kaua küsimus lahtine, kas sõita või mitte. Puudus raha sõiduks ning seltsil ei olnud ka lippu.

Nagu sissejuhatuses juba mainitud, algasid laulupeo küsimuse ümber vaidlused, kas on sobiv aeg pidu pidada või mitte. Jannsen suutis siiski oma tahtmise läbi viia ning laulupidu toimus 18-2o.juunini 1869.aastal.

Jannsen ei julgenud kartuses, et juhtub pahandusi, segakoore laulupeole kutsuda. "Sest kuidas oleks võinud meeste ja naisterahvas igast nurgast, kui ta üheainsa päeva päälle kokku kutsutud saada, ilma et sääl pahandust poleks ette tulnud, mis pidu pühitsemist oleks seganud, ehk teda koguni keelanud pühitsemast. Sellepärast pidid meestekoorid muretsetud saama."[1]

Loa ~~saamine~~ taotlemine laulupeoks võttis aega 2o kuud ning saadi kätte alles 1869.a. kevadel. Seetõttu jäi ka ettevalmistuse aeg lauljatel lühikeseks. Kartusega oodati seda, kuidas kokkulaulmine läheb. Kui aga proov Maarja kirikus A. Kunileidi juhatusel korda läks, siis oli üldine rõõm suur.

Peost võttis osa ka 5 mängukoori, kes aga esinesid seekord veel igaüks omaette, kokkumängu ei olnud. Nüüd toimu-

[1] A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, lk. 18.



Kanepi meeskoor 1869. a.

sid siis 3 päeval kontserdid. Esimesel päeval oli jumalateenistus Maarja kiriku juures ning seejärele "Resursse" aias vaimulik kontsert.

Teisel pidupäeval peeti samas aias ilmlik kontsert. Siin pidas oma kõne ka J. Hurt, kes astus välja rahvusliku kultuuri arendamise eest, mõistis hukka neid eestlasi, kes on saksastunud ning tõstis üles küsimuse eestikeelse keskkooli rajamise vajadusest.[1]

Kolmandal päeval toimus veel omapärane võidulaulmine, kus esikoha said "Estonia" lauljad, teise koha Kursi kihelkonna lauljad ning kolmanda Tartu-Maarja, Palamuse, Tarvastu, Maarja-Magdaleena, Peetri, Jõhvi ning Koeru kihelkondade laulukoorid. Mängukooridest sai esikoha Väägvere mängukoor D.O. Virkhausi juhatusel.[2]

Laulupidu andis tugeva tõuke kontserttegevuse hoogustamisele üle maa. Iseloomulik on, et 1869.a. sügisel ja ka 1870.a. toimus rida kontserte, kus kohalikule rahvale tutvustati kohapealsed väikesed laulupeod lippude ja rongkäiguga.

"Tarvasto lauloselts on 24.Augustil veikest koddust laulopiddo piddanud. Nimmetud päeval pärrast jummalatenistust astusid lauljad kihelkonnakolimaeas omma lippo alla rado, laulopiddomärgid rindas, nodiramatud käes, nisamma kui nad sedda Tartus teinud, ja nõnda hakkas veike rong kirriko pole liikuma."[3]

70-ndate a. algul on sagedased ka kooride vastastikused kontserdid ja külaskäigud, mis muidugi aitavad kaasa laulu-

---

[1] Jakob Hurda kõned ja avalikud esinemised, lk. 43-46.
[2] „E. Post." 30.07.1869, nr. 30.
[3] „E. Post." 17.09.1869, nr. 37.

kooride töö elavnemisele. 1869.a. käisid Tartus kontserti andmas näiteks Kärkna lauljad-mängijad.[1] 1871.a. esines Viljandis Jõgeveste muusikakoor[2] jne.

Orkestrite töö hoogustamiseks ning orkestrite kokkumängu harjutamiseks hakati 7o-ndate a. algul Tartus korraldama ühismängimisi. 1873.a. tuli kokku näiteks 1o mängukoori:[3]

| | | |
|---|---|---|
| 1. Väägvere mängukoor | - 14 | mängijat |
| 2. Toila -"- | - 8 | " |
| 3. Paistu Heimtali " | - 9 | " |
| 4. Tarvastu -"- | - 15 | " |
| 5. Jõgeveste -"- | - 12 | " |
| 6. Puurmanni -"- | - 13 | " |
| 7. Palamuse -"- | - 8 | " |
| 8. Võnnu -"- | - 1o | " |
| 9. Äksi Kärevere " | - 8 | " |
| 1o. Põltsamaa -"- | - 8 | " |

Kokku tuli 1o5 mängijat. Tartus anti kontsert 15 palaga. Kavas olid laulud, tantsud, marsid.

Järgmisel aastal on kaasa haaratud veelgi rohkem mängukoore - 14, kokku 137 mängijaga. Anti jällegi kontsert "Vanemuise" aias, mille kohta "Eesti Postimees kirjutas, et "asi palju parem läks, kui keegi julges loota".[4]

Maal peeti ka üksikuid kohalikke laulupidusid. Nii toimus 1873.a. laulupidu Saaremaal Kärla kiriku juures.[5] Selle organiseerijateks olid Kaarma seminari kasvandikud ning Kärla kihelkonna kooliõpetajad. Laulupidu peeti jaanipäeval.

---

1 „E. Post." 12.o3.1869, nr. 11.
2 „E. Post." 21.o7.1871, nr. 29.
3 „E.Post." 6.o6.1873, nr. 23.
4 „E. Post." 3o.1o. 1874, nr. 44.
5 „E. Post." 25.o7.1873, nr. 3o.



Kursi pasunakoor 1873. a.
Juht P. Lampson.

Algul anti vaimulik kontsert kirikus ning seejärele ilmlik kontsert vabas looduses. Samal aastal oli väike laulupidu ka Luunjal.[1] 1875.a. oli laulupidu Rakvere lähedal Upra vallas. Esinesid koolide koorid.[2]

7o-ndate a. keskpaiku lähevad väga moodi lastepeod. Nende organiseerijaiks on tavaliselt pastorid. Tavaliselt seotakse neid pidusid ka laulukontsertidega. 1876.a. Alatskivil toimunud lastepeo kohta kirjutati:"Pidu olla 4-häälse laulude ja ôpetaja kônega alganud, kus...pärast olla kôiksugused lastemängud ja ilmlikud rôômulaulud ettetulnud."[3]

7o-ndate a. keskpaiku algas ettevalmistus II üldlaulupeo korraldamiseks. 1875.a. hakati luba taotlema, kuid see saadi alles 1876.a. aprillis kätte. Pidu lubati pidada ülikooli vaheajal juuni lôpust kuni augusti alguseni. Seetôttu kujunes olukord selliseks, et vôimatu oli pidu 1876.a. ära pidada. Oli ju vaja enne veel repertuaar trükkida lasta ja see kooridele laiali saata. Kuna koorid nii lühikese ajaga midagi ei oleks suutnud ära ôppida, siis lükati peo pidamine järgmise aasta peale edasi. Siis aga puhkes Vene-Türgi sôda, mistôttu laulupidu veelgi edasi lükkus ja peeti alles 1879.a. Laulukooride tegevus on siiski 7o-ndate a. I poolel tunduvalt elavnenud vôrreldes 1869. aastaga. Selle kohta annab veenvaid toendeid aktiivne registreerumine laulupeoks 1876.a. Andmed selles osas on ära toodud eelmises peatükis.[4]

---

[1] „E. Post." 29.o8.1873, nr. 35.
[2] „E. Post." 3.o7.1875, nr. 27.
[3] „E. Post." 14.o7.1876, nr. 28.
[4] Vt. I pt. , lk.37.

1876.a. moodustati ka peokomitee laulupeo ettevalmistamiseks. Nagu 1869.a. nii ka nüüd said juhtpositsiooni siin enda kätte balti-sakslased. Peokomitee aukuraatoriks sai Pööravere parun salanõunik A.v. Middendorff, presidendiks Urvaste parun H. v. Samson ning muusikajuhiks pastor A.H. Willigerode.[1] Juba varsti tekkisid laulupeo komitees tülid, mille tulemusena v. Samson ja Willigerode lahkusid komiteest. Põhjusena toodi, et laulupeo sissetuleku suhtes ei ole saadud ühist kokkulepet. Sakslastel oli kartus, et raha läheb Aleksandrikooli kassasse ning seetõttu püüti peo korraldamist nurja ajada. Seoses laulupeo edasilükkumisega sõja tõttu, algas laulukooride töös, nagu juba varem märgitud, teatav mõõnaperiood. Nii näiteks 1877.a. "Postimees" teatas, et Halliste pasunakoor ei tööta[2], Sangaste-Laatre pasunakoor ei tööta enam[3] jne.

Rohkesti anti 1877-78.aastal heategevaid kontserte, millede eesmärk tulenes käimasolevast Vene-Türgi sõjast. Nii oli 1877. aastal "Vanemuise" kontsert Türgimaa vaevatud ja haavatud kristlaste heaks; Tallinnas näitemäng serblaste heaks; Ambla kihelkonna laulukoori kontsert Rakveres serblaste heaks; Rõngu kirikus kontsert haavatud sõjameeste heaks, jne.[4]

II üldlaulupidu peeti 2o.-22. juunini 1879.a. Laulupeole saabus 46 laulukoori 1o52 lauljaga ning 18 orkestrit 2o2 mängijaga.[5] Neist oli 3o koori Lõuna-Eesti maakondadest ja 16 koori Põhja-Eestist.

---

1. „E. Post." 25.o8.1876, nr. 34.
2. „E. Post." 3o.o3.1877, nr. 13.
3. „E. Post." 24.o5.1877, nr. 21.
4. „E. Post." 1877, nr.-d 23,31,4o.
5. „E. Post." 8.o8.1879, nr. 32.

Klerikaalse suuna tegelased Jannsen, W. Eisenschmidt ja M. Jürmann nõudsid muide 1879.a. kevadel peo ärajätmist ning põhjendasid seda, et olevat "rahutu aeg"[1]. Kui siiski otsustatakse pidu pidada, siis soovis Jannsen, et "nii rõõmsat, rahulist ja ühemeelelist laulu- ja muusikapidu saaksime pidada kui kümne aasta eest siinsamas".[2]

Kõige enam kardeti kodanlik-klerikaalse suuna poolt, kelle kätes oli peo juhtimine, kodanlik-demokraatliku suuna esindajate väljaastumisi. C. H. Niggol oma mälestustes laulupeo pidusöögi kohta kirjutab järgmist: "Ettenähtud avalikkude kõnede järel kadus juhataja korraldusel kõnetool äkisti piduruumist, et rahvaparteide kihutuskõnesid mitte võimaldada ja seeläbi vastastikku ärritust kõrvale hoida. Kui keegi aga ometigi kõnelema hakkas, siis hakkas samal silmapilgul ka muusika mängima, nõnda et kõneleja häält ka kõige lähematel kuulda ei olnud...Kõik see ei tõstnud üldist pidutuju. Rahva meeleolu oli rõhutud, üldist rõõmu ning vaimustust ei olnud mitte näha. Kildkondade viisi seisid pidulised koos ja ajasid erapolitikat, vastasrinna meestest kõrvale hoidudes."[3]

Nagu esimeselgi laulupeol 1869.a., nii ka nüüd toimub esimesel päeval vaimulik kontsert ja jumalateenistus. Teisel päeval ilmlik kontsert. Esmakordselt esinesid nüüd ühisorkestrina ka pasunakoorid. Üldiselt peab märkima, et II laulupidu toimus rõhutud õhkkonnas, ei olnud sellist vaimustust kui 1869.a. Teataval määral aitas laulupidu siiski kaasa kooride töö hoogustumisele. "Pääkasu üleüldisest

---

1 „Sakala" 1o.o3.1879, nr. 1o.
2 „E. Post." 28.o4.1879, nr. 17.
3 F. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 1o5.

laulupidust on ju üleüldine äritus koorilaulule, mis läbi kôik maa suikumisest üles äratatud on saanud."[1]

Järgmisel aastal toimus Tallinna laulupidu. Selle tähtsus on suur vast kôigepealt sellepoolest, et aitas kooride tööd Põhja-Eestis innustada ja järgnevatel aastatel edasi viia. Laulupidu viidi läbi tänulaulupeo nime all keiser Aleksander II 25-aastase valitsemise juubeli puhul. Peo organiseerijaks oli Tallinna "Lootuse" selts. Erinevalt varasematest Tartu laulupidudest, ei olnud nüüd eraldi vaimulikku ja ilmlikku kontserti, vaid need olid liidetud üheks kontserdiks. Esimesel pidupäeval toimus pidulik jumalateenistus Kaarli kiriku ees. Õhtul aga mängiti "Lootuse" seltsi poolt "Säärast mulki".

Laulupeo kontsert peeti Kadriorus ning kuulajaid olevat seal ôige rohkesti olnud - lo tuhat.[2] Kontserdi kohta kirjutas "Sakala": "Kui meie selle peale mõtleme, kui vähe ettevalmistamise aega meie laulukooridel oli, kellele alles mõni nädal enne pidu laulunoodid kätte saadeti, siis peame tunnistama, et laul heaste läks."[3]

Ka Tallinna laulupeol on juhtiv koht kodanlik-klerikaalsel suunal. Kõnepidajateks on J. Hurt, R. Kallas, mõisaomanik H. Wühner, arst Rosenthal.[4] Samas loodab "Sakala" et "kõnepidajad, kes kôik meie kirikliku partei liikmed on, nii kaugele ennast on elust ôpetada lasknud, et nad oma kõnedes kôik oma partei politika erapüüdmised kôrvale

---

1 „E. Post." 8.09.1879, nr. 36.
2 „E. Post." 18.06.1880, nr. 25.
3 „Sakala" 26.07.1880, nr.29.
4 „Sakala" 10.05.1880, nr. 19.

jätavad." See ka mõningal määral läheb täide. J. Hurda kõne kohta mainitakse, et see "üldise - vaimustusega ära peetud"[1], kuid mõnele ei olevat meeldinud. Mainitud "mõned nurisejad" olid kahtlemata balti-sakslased.

Laulupeost võttis osa 652 lauljat 37 koorist ja 98 mängijat 8 mängukoorist.[2] Enamus neist olid seekord Põhja-Eesti maakondadest. Lõuna-Eestist ainult lo koori. Laulukooride juhatajaks oli J. Kappel ja muusikakooride juhiks D.O. Virkhaus. Esmakordselt võtsid laulupeost osa ka üksikud segakoorid, kes esinesid võidulaulmisel. Sellisteks olid Märjamaa kihelkonna Kasti segakoor ja Jüri segakoor.[3]

Tallinna laulupeol andis end eriti tunda balti-sakslaste suhtumine eestlaste kultuuritöösse. Nii ei lubatud laulupeolistele Saksa seltside ruume pidusöögi korraldamiseks. Pidusöök toimus vene ohvitseride klubis, mis "suure lahkusega piduliste tarvituseks olid antud"[4].

8o-ndate aastate algul on laulu- ja mängukooride tegevus üsna vilgas. Eriti rohkesti nakatakse kontserte andma nüüd Aleksandrikooli rahakogumiseks. Üldse kontserttegevus elavneb ning seda eriti suvekuudel. 1883.a. juunikuus näiteks peeti järgmised kontserdid:[5] „3.6.o6. Kaagvere mõisas näitemäng "Minkel ja Liisa". Vaheajal laulavad laulukoorid ja mängib "Vanemuise" muusikakoor. 8.6.o6. Otepää naisterahva abikomitee korraldab Pühajärve mõisas näitemüügi. Kõnepidamine, muusika ja laulmine. Õisu mõisas 19.o6. ilmlik laulu-

[1] „E. Post." 2.o7.188o, nr. 27.
[2] „E. Post." 18.o6.188o, nr. 25.
[3] „E. Post." 2.o7.188o, nr. 27.
[4] „Sakala" 26.o7.188o, nr. 29.
[5] „Olevik" 1883, nr.-d 19-23.

ja muusikakontsert ja näitemüük.

4. 12.06. Puhja abikomitee korraldab Järvküla koolimajas ilmliku laulu- ja mängukontserdi ja näitemüügi.

5. Tahkuranna abikomitee korraldab 19.06. Tahkuranna kirikumõisa rohuaias näitemüügi.

6. 6.06. Sindi vabriku abikomitee korraldab näitemüügi laulu ja muusika mänguga.

7. Kursi kihelkonna Laevavalla naisterahva abikomitee korraldab 19.06. Lübiku talus näitemüügi. Muusika ja isamaa laulud. Samal õhtul näitemäng "Mulgi mõistus ja tartlase tarkus" ning "Oksjon".

8. Äksi kihelkonna Kärkna-Orge koolimaja juures 24.06. ilmlik kontsert mees- ja segakoorilt, pasuna ja viiulimäng.

9. Vastse-Nõo mõisas 26.06. näitemüük. Muusika mäng. Näidendid: "Muru Miku meelehaigus", "Mulgi mõistus ja tartlase tarkus".

10. Põltsamaal 24. ja 26.06. kontsert Tallinna "Kungla" naiskoorilt.

11. Maarja-Magdaleena kihelkonnas Kudina vallas Kasema külas 26.06. näitemäng "Mulgi mõistus ja tartlase tarkus", "Maja võti". Jaanituli ja isamaa laulud mees- ja segakoorilt.

12. 26.06. Nõos kontsert "Vanemuise" meeskvartetilt. Mängib kohalik orkester. Tants."

Sellist loetelu võiks veel jätkata. Siin olid andmed võe~~saa~~tud ainult "Olevikust" ning kõigi kontsertide kohta ei jõua andmed ka ajalehte, eriti Tartust kaugemal asuvatest maakohtadest. Seetõttu võime kinnitada, et laulu- ja mängukooride töö oli saanud sel perioodil senisest suurema hoo.

Toimuvad ka kohalikud laulupeod. Nii oli 16-17.juunil

1884.a. Viljandi maakonna laulupidu, millest võttis osa 7 meeskoori, 5 segakoori ja 7 mängukoori.[1]

80-ndail aastail teravneb tunduvalt kirikuõpetajate ja mõisnike võitlus seltside vastu.

Esineb otsest vastutöötamist sel kombel, et kooliõpetajaid ähvardatakse lahti lasta. Sageli tehtigi seda ja koor kaotas niimoodi koorijuhi. Iseloomulik on, et just kooliõpetajaid kõige enam kasutatakse ära surve avaldamiseks, kuna nad on sõltuvad mõisnikest ja kirikuõpetajaist.

Virumaal J. kihelkonnas vallandatigi 1882.a. koolmeister K. Põhjuseks toodi, et olevat olnud "liiga rahvalik mees edendanud Eesti uuemat kirjavara, rahvuslisi ajalehti ja muud sellesarnast".[2]

Püüti kehtestada ka kontrolli seltside tegevuse üle. Viljandimaal üks kirikuõpetaja tegi kooliõpetajale ülesandeks, et kui laulu õppimine on, peab iga kord enne kirikuõpetaja käest selleks luba küsima,"kus lauluõppimise päev ja tund nimetatud on".[3] Järgnevad veelgi koomilisemad nõudmised, et tuleb teatada "lauljate nimed nagu ka seda, kus iga laulja elab ja mis ametit ta peab". Samuti nõutakse, et peale proovi kirikuõpetajale ette kantaks, kes lauluharjutusest osa võttis.

Tugev surve kooridele ning ka Aleksandrikooli krahh aitavad kaasa sellele, et 80-ndate aastate keskpaiku tuleb mõõnaperiood kooride tegevuses. See avaldub kontsertide ar-

---

1 „Sakala" 30.06.1884, nr. 26.
2 „E. Post." 1.09.1882, nr. 36.
3 „Sakala" 6.03.1882, nr. 10.

vulises vähenemises, kuid ka paljude kooride tegevuse lõpetamises.

Mõningaid näiteid selle kohta:

"Olevik"[1] tõi 1885.a. ära teateid selle kohta, et Kose kihelkonnas kultuurielu läheb tagurpidi , Äksi kihelkonna meeskoor lõpetas tegevuse, Põltsamaal tagasiminek kultuuritöös, Kolga-Jaani kihelkonnas olevat laulukoorid "kui kevadised hanged" kokku sulanud jne. Taolisi teateid tõi ka "Eesti Postimees"[2] - Rannu mängukoor on hakanud nalvasti töötama. Põlva kihelkonna Väimera mängukoor lõpetas tegevuse jne.

Laulu- ja mängukooride tegevus arenes vaadeldaval perioodil laineliselt. Esimeseks elavnemise perioodiks oli 187o-ndate aastate algus, teine tõusuperiood oli 7o-ndate aastate lõpul ja eriti 8o-ndate aastate algul. Tähtsaks momendiks oli laulukooride üha suurem eemaldumine kirikust.

---

1 „Olevik" 1885, nr.-d 1o,12,15,2o.

2 „E. Post." 1885, nr.-d 28,34.

## Repertuaar ja võitlus selle ümber.

Laulukooride asutamise juures sai juba märgitud, et esimeste laulukooride rajamine toimus kirikute juurde. Nende organiseerijateks ja koorijuhtideks olid kihelkonna köster-kooliõpetajad. Laulukooride asutamine toimus algul pastorite heakskiidul ning toetusel ja nende eesmärgiks seati tegevus, mis oli otseselt seotud kirikuga - laulda kirikus eriti suuremate pühade puhul ja tõsta sellega jumalateenistuste pidulikkust. Seetõttu õppisidki esimesed laulukoorid laulma koraale 3 ja 4 häälega. Järk-järgult aga repertuaar muutus üha mitmekesisemaks. Huvitav on märkida, et paljud koorid proovisid jõudu kaunis suurte ja raskete paladega nagu koorid Händeli "Messiasest" ja Haydni "Loomisest".[1] Kavas oli sageli ka Bach, Beethoven jt.

Esimeseks, kes kirjutas laule eestikeelsetele sõnadele, oli Põltsamaa pastor Emil August Heinrich Hörschelmann. Temalt ilmus 1847.a. anonüümselt laulik "Mõnned armsad laulud vagga süddame rõmustamiseks ühhe ehk kolme heälega laulda". See sisaldas 6 ilmlikku laulu, mis olid tõlgitud saksa keelest. Tema enda poolt loodud laule avaldas ta laulikus "Vaimulikkud laulovisid nelja heälega." (1852)[2].

Esimeseks eesti keeles kirjutatud sõnadele ilmlike laulude loojaks peetakse Saaremaa Anseküla kirikuõpetajat Martin Georg Emil Körberit. Temalt ilmus 2 laulikut "Laulud Sõrvemaalt, mitme healega" (1864-1866)[3]. Laulikud sisaldasid

1 „E. Post." 1o.o7.1874, nr. 28.
2 „Laulu ja mängu leht" 1885/86, nr. 2, lk.1o.
3 A. Kasemets, Eesti muusika arenemislugu, lk. 76.

põhiliselt laule, mis olid tema enda kirjutatud, kuid tugeva saksa laulude mõjuga.

Kolmandaks saksa pastoriks, kes 6o-7o-ndate aastate vahetusel andis välja 3 laulikut, kusjuures need sisaldasid ka rea ilmlikke laule, oli Reigi kihelkonna pastor Gustav Felix Rinne.[1]

Nendele kõigile oli omane tugev saksa laulude matkimine. Nemad tõid eesti muusikasse esimestena sisse ka nn. liedertafeliliku laulu ( saksa järelromantikute magus-sentimentaalsed laulukesed). Nende jälgedes käis 6o-ndail aastail J. V. Jannsen, kellelt ilmusid laulikud "Eesti Laulik", "Koorilaulja koddo ja kirrikus".[2] Need koosnesid saksa laulukestest, millede sõnad olid ~~mõnikord~~ muudetud eestipärasteks. Üldiselt jäid need samale tasemele kui pastorite laulikudki. Kuna Jannsenile oli üldse omane Saksa kultuuri ees kummardamine, siis pidas ta täiesti loomulikuks ka, et üldlaulupeo kavas on saksa autorite tööd. Jannsen komponeeris ka ise rea laule, millede seast 7o-ndail aastail enam lauldakse "Nüüd üles vene alamad". Selle laulu sõnad on tüüpilised Jannseni laadis laulu sõnad.

„ Nüüd ülles Venne allamad,
Kui vaenlased meid piravad!
Kes Venne leivast ellavad,
Need kaitsko vapralt issamaad!
Sel õigel Venne allamal,
Kuis teäda kaugel liggidal,

[1] A. Kasemets, Eesti muusika arenemislugu, lk. 77.
[2] „Laulu ja mängu leht' 1885/86, nr. 2, lk. lo.

Ei olle armsam kuskil maal,
Kui omma keisri varjo-al.
Keiser, usk ja issama,
Kui kutsuvad neid sôddima
Siis astkem ette rômoga:
Hurra! Hurra! Hurra!"[1]

Sellises laadis olid Jannseni laulukeste tekstid kôik, kusjuures alati läbis neid pôhimôte - „keiser, usk ja isamaa".

Repertuaari laiendamisel on tähtis koht F. Kuhlbarsil, kelle väljaandel ilmus 1868.a. "Laulik koolis ja kodus" ning 187o.a. "Vanemuine ehk Neljakordne laululông". Viimase kohta kirjutas "Postimees" järgmist - "Nago se teisiti ei vôi olla, on[illegible] surem osa saksakele visidest kokkopandud, kellest mônned ka jubba eestikeeles trükkitud on. Kuidas ööldud, laulud on isseennesest kennad ja kui kül mitte kôik visid, siis on ommeti sônnad värsked eesti taimed."[2]

Nende laulikute väärtus seisneski pôhiliselt sônades. Nimelt Kuhlbars ei tôlkinud laule lihtsalt saksa keelest, vaid sageli pani saksa viisidele alla täiesti oma luuletatud rahvuslikus vaimus sônad. Seetôttu osa nendest lauludest sai kaunis lauldavateks. Näiteks olid seal laulud "Eestimaa, mu isamaa", "Sealt Läänemere kalda pealt", "Kui Kungla rahvas kuldsel a'al" jt.

Viisid olid aga nagu varemgi vôetud saksa laulukestelt. Positiivseks oli see, et need olid ilmlikud laulud ja varustatud kaunis rahuldavate sônadega, vôrreldes varasemate lauli-

---

[2] „E. Post." 16.09.187o, nr. 37.
[1] Elmar Arro, Geschichte der Estnischen Musik, lk. 92.

kutega.

Tähtis koht laulukooride repertuaari laiendamisel ning eeskätt võitluses saksa liedertafelliku muusika vastu oli C.R. Jakobsonil. Jakobson sai kaunis rahuldava muusikalise ettevalmistuse J. Cimze seminaris ning järgnevalt kasutas neid teadmisi ära laulikute väljaandmisel. Eesmärgiks seadis ta võitluse rahvusliku repertuaari eest, Jannseni poolt propageeritava saksapärase repertuaari vastu. Jakobson propageeris eeskätt eesti heliloojate laule ning eesti ja soome rahvalaule. Temalt ilmusid "Vanemuine kandle healed" I ja II (1869 ja 1871) ning "Rõõmus laulja".[1] Viimane sisaldas viise tema "Kooli Lugemise raamatus" avaldatud luuletustele. Jakobsoni laulikud sisaldasid rea A. Kunileidi laule, eesti ja soome rahvalaule jne. Sõnadena kasutati Koidula, Kreutzwaldi ja teiste rahvuslike tegelaste luuletusi.

Ka 7o-8o-ndatel aastatel toimus pastorite poolt laulikute väljaandmine. Praost A.H. Willigerode andis välja näiteks 187o.a. "Laulo salgokese" ja 1881.a. "Kontserdi laulud".[2] Neist viimane jäi ka saksa pastorite laulikutest viimaseks.

Tähtsat kohta rahvusliku repertuaari levitamisel 7o-ndate aastate teisel poolel ja 8o-ndatel aastatel tegi K.A. Hermann.[3] Temalt ilmusid "Eesti Kannel" (1875-1884) I-III jagu, "Kodumaa laulja" (1877), "Koori ja kooli kannel" (1875),

[1] "Laulu ja mängu leht" 1885/86, nr. 2, lk. 1o.
[2] Samas, lk. 10.
[3] "Laulu ja mängu leht" 1885/86, nr. 4, lk. 34.

"Eesti rahva teise üleüldise Laulu-pidu meestekoorid", "Laulukaja" (1884). Peale selle tegi ta palju ära muusika propageerimisel oma "Eesti Postimehe Muusika Lisalehe" (1882-1884) ja "Laulu ja mängu lehega" (1885-1897).

Nendes laulikutes avaldati tolleaegsete eesti heliloojate loomingu paremik, eriti palju Hermanni laule. Kõrvuti rahvusliku repertuaariga propageeris Hermann agaralt ka saksa muusikat.

80-ndail aastail olid paremateks laulikuteks veel J. Kappeli "Järvamaa ööpik" ja A. Linde (Valga seminari õpetaja) "Lõbus lõuke", mis sisaldas põhiliselt Läti rahvaviise.[1]

Peab märkima, et 1870-80-ndatel aastatel oli omi rahvuslikke heliloojaid veel suhteliselt vähe. A. Kunileid ja A. Thomson, kes Jannseni kõrval olid esimesteks eestlastest heliloojateks, lahkusid 1871-72.a. kodumaalt ning nende side kodumaaga katkes. Järgnevalt alustavad tegevust Fr. Saebelmann ja R.A. Hermann. Alles 80-ndail aastail ilmub laialdasem eesti muusikute kaader (J. Kappel, A. Läte, M. Härma jt.). Seetõttu jäi kogu vaadeldaval perioodil saksa muusika veel küllalt olulisele kohale, kuigi järk-järgult andis ühe oma positsiooni teise järele käest ära.

Vaimulike kontsertide kavadesse jäid kogu perioodiks domineerima saksa heliloojate tööd, kui mitte arvestada mõningaid laule Jannsenilt ja Hermannilt.

Nii näiteks I üldlaulupeo vaimuliku kontserdi repertuaaris olid järgmised laulud:[2]

---

1 „Laulu ja mängu leht" 1885/86, nr. 4, lk. 34.

2 A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, lk. 43.

C. Geissler - "Sind Issand meie kiidame"

F. Brenner - "Taevas ning maa kaovad"

"Isandat kiitke kôik paganad"

Fr.J.Kunnel - "Hôisaku kôik see maailm"

G. Neumanni "Tänu sul Jeesus"

C. Palmeri "See on kaunis, lôbus ja hää"

L.v.Beethoveni "Kôik taevad laulvad Jehoovale kiitust"

L.A. Mozarti "Tere, tere, Jeesus Kristus"

C. Kreuzeri "Nüüd rôômupäev on käes".

Üldiselt tuleb mainida seda, et 60-ndate aastate lôpupoole ilmlik repertuaar hakkas vôimust vôtma vaimuliku üle. See avaldus kôige enne selles, et kõrvuti vaimulike kontsertidega kirikus hakati üha sagedamini andma ilmliku kavaga kontserte. Hiljem, kui vahekorrad kirikuga veelgi enam teravnesid, toimusid kontserdid sageli talumajades, rehealustes jm.

I üldlaulupidu 1869.a. viidi läbi Jannseni ja saksa pastorite poolt valitud repertuaari alusel. Siiski kõrvuti saksa laulukestega sattus ilmliku kontserdi kavasse ka 2 eesti helilooja A. Kunileidi laulu "Mu isamaa on minu arm" ja "Sind surmani" ning 2 soome laulu- Paciuse "Mu isamaa, mu ônn ja rôôm" ja Collani "Muu meeles seisab alati mu hiilgav isamaa".

Ülejäänud olid saksa järelromantilises laadis laulukesed, nagu Häseri, Stuntzi, Mendelssohn-Bartholdy, F. Abti jt. laulud.[1]

---

[1] A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, lk. 43.

Sõnad olid paljudel lauludel muudetud ning püütud anda neile rahvuslikku hõngu juurde (Jannseni tekstid põhiliselt).

Järgnevatel aastatel laulukooride tegevus aktiviseerus ning koorid, lüües üha enam lahku kirikust, ühinevad rahvusliku liikumise eesmärkide eest võitlemisega.

Repertuaari jäi valdavas enamuses siiski saksapäraseks. Nii näiteks Kanepi meeskoori programmis, kes esines Tartus 18.okt. 1873.a., on ainult saksa laulud (Astholtz, Senin Zöllner, Kuhlau, Nägel jt.).[1]

Kontsertidel on ka sageli veel segakavaga vaimulikud ja ilmlikud laulud. Nii märgitakse näiteks kontserdi puhul Järvamaal Koeru kihelkonnas, et algul said 7 vaimulikku ja seejärele 12 ilmlikku laulu ära lauldud.[2]

Rahvusliku liikumise elavnemisega aga alustavad demokraatliku suuna esindajad võitlust rahvusliku repertuaari eest. Jakobson oma kõnes Pärnu Eesti Põllumajanduse Seltsis 18.12.1877.a. ütles järgmist: "Kui tuleval laulupeol pole vähemalt pooled Eesti laulud, siis on küll parem, kui omad lipud koju jätame, kui et neid lehvitades maailma ees tunnistame, et Eesti-rahvas muud ei ole, kui üks hulk talupoegi, keda need ja teised mõne "kunsttüki" peale välja õpetanud."[3]

C.R. Jakobson astus rahvusliku repertuaari eest välja ka "Sakala" veergudel.

"Oleme ühest veiksest rahvast kuulnud, et temal ka jo õige ilusad omad laulud olla, aga ta hoida neid kapis ja laulda ikka peale üksi ainult võeraid laulusi..."[4]

---

1. „E. Post." 17.1o.1873, nr. 42.
2 „E. Post."4.o2.1876, nr. 5.
3 „Sakala Lisaleht" 25.13.1878, nr. 4.
4 „Sakala"23.o8.1878, nr. 28.



Kanepi kvartett.

Seisavad vasakult: M. Vares (II bass), A. Daniel (I Bass), A. Kudu (II tenor); istuvad: K. Muld (II tenor), J. Erlemann (II Bass), H. Kann (I tenor).

Rahva poolehoidu rahvuslikule repertuaarile näitab juba teade sellest, et neid võeti kontsertidel kõige paremini vastu. Pärnus Eesti Lauluseltsi kontserdil olevat kõige enam meeldinud "Soome ja Eesti viisid".[1]

Kui rahvuslikke palu aga repertuaaris ei olnud, siis juhtus sedagi, et kontserdile tuli vähe rahvast kokku. Nii kirjutati 1885.a. ~~Pühapäeval~~ Pühajärvel toimunud Tartu meeskvarteti kontserdi kohta, et kavas oli ainult 2 Eesti komponistide tehtud laulu. Oletati, et see oli rahva vähese osavõtmise põhjus.[2]

Võrreldes 1 üldlaulupeoga oli teise üldlaulupeo kavas juba enam rahvuslike heliloojate laule - vaimuliku kontserdi kavas 1 Jannseni ja 1 Hermanni laul. Ilmliku kontserdi kavas järgmised eesti laulud:[3]

Nagu maru müraga - K.A. Hermann,

Nüüd käime rõõmustelles - K.A. Hermann,

Nüüd üles Vene alamad - ~~A. Kunileid.~~ J.V. Jannsen,

Mo isamaa on minu arm - A. Kunileid.

Peale selle 2 Soome laulu:

Paciuse "Kuule, kuidas Hääli helab"

Soome rahvaviis "Isamaa hiilgava pinnala".

Laulupeo programm oli algul koostatud väga laiaulatuslik (5o laulu), kuid paljud neist jäid ette kandmata. Tegelikult suudeti ette kanda ainult 12 ilmlikku ja 11 vaimulikku laulu. 23 laulust oli siis 8 juba eesti ja soome viisid.

Siinjuures väike näide laulupeo laulude sõnalise külje iseloomustuseks. Need on ehtsad rahvusliku liikumise aegsed värsikesed.[4]

---

1 „E.Post." 15.12.1876, nr. 5o.

2 „E.Post." 1o.o7.1885, nr. 28.

3 „E.Post." 16.o5.1879, nr. 19.

4 A. Tammann, Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, lk. 68.

Nagu maru müraga
Eesti laul, oh laksu sa!
Nagu päsun pauguta
äkist kõiki ärkama!
Kutsu kokku kodadest
uueks eluks une seest,
vahvasta meid vaimuga
vaba aja aimuga.
Eesti meel siis märkab veel,
tõttab kokku õigel teel.

(K.A. Hermanni laul "Nagu maru müraga.")

Veelgi suurema osatähtsuse omas rahvuslik repertuaar Tallinna laulupeol. 1880. aastal "Sakala" kirjutas, et lätlased laulsid omal laulupeol „omi laule", kuna aga "Tallinna laulupidu toimekond Eesti lauljaid suuremalt Saksarahva viisides sundis laulma."[1] Tõenäoliselt tuleb arvata, et Jakobson ja tema pooldajad tahtsid laulupeo kavasse võtta ainult rahvuslikke laule, mis aga ei õnnestunud. Tegelikult oli siiski suur samm edasi mindud, esmakordselt olid ~~rahva~~rahvuslikud laulud nüüd ülekaalus saksa lauludega võrreldes. Pole huvituseta märkida ka seda, et laulupeol jäi ära vaimulik kontsert, mis eelmistel pidudel oli traditsiooniliseks kujunenud. Eks näitab see ka kiriku mõjuvõimu järjekindlat vähenemist.

III laulupeo programmis olid järgmised palad:[2]

I

Meil tuleb abi Jumalast - M. Luther(laulu- ja mängukoorid
Isamaa - H. Preiss

[1] „Sakala" 26.07.1880, nr. 29.
[2] „E. Post." 18.06.1880, nr. 25.

Laul - Spohr

Vaasa marss - Collan

Armastuse kiitus - Neidhart.

II

Jumal on suur - B. Lein

Mets ja maailm - C.M.c. Weber

Ilus oled isamaa - K.A. Hermann

Laulgem - J. Kappel

Kodu - E. rahvaviis

Ladoisne opera ouverture - Kreutzer.

III

Oh helde Jeesus - Palestrina

Sind surmani - A. Kunileid

Õõpik - J. Kappel

Üksinda - Kärtina rahvaviis

Nüüd üles Vene alamad - Jannsen

Keisrilaul mänguga.

Täielik murrang aga siiski veel ei tulnud. Alles IV üldlaulupeol 1891.a. oli pilt otsustavalt muutunud rahvuslik repertuaari kasuks.

80-ndail aastail läks laulukooridel üle maa üha enam moodi nn. "isamaaliste laulude" laulmine.

Mõningad näited:

"Rõõm on kuulda ja lugeda, kuda seltsides ja kontsertides Eesti laulud helisevad ja lauljate ja kuulajate südameid rõõmuga täidavad. Laulud, mida lauldi, olivad enamiste meie auustatud Eesti komponistide toimetatud." Nii kirjutati kontserdi kohta Virumaal, mille andsid Selli Vägeva lauljad.[1]

[1] „E. Post." 15.09.1882, nr. 38.

"Olevik" kirjutab kontserdist Uue-Otepääl järgmist: "Enamiste etendati Eesti laulutükkisid, nagu nimelt Hermanni, Säbelmanni, Piirikivi komponeeritud ja ka paar Soome rahvalaulu."[1]

"Sakala" avaldab kiitust Kanapää koorile eeskätt sellepärast, et "seal ka Eesti oma laul ära ei olnud unustatud ja Eesti ja Soome viisid suurema jau programmist täitsivad."[2]

Siiski esineb küllaldaselt ka kontserte, kus rahvuslik repertuaar jääb täiesti tagaplaanile saksa laulude kõrval. Nii oli 26.12.1882.a. Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi saalis kontsert Viljandimaa mitmetelt sega- ja meeskooridelt, kus oli ainult 2 Fr. Säbelmanni laulu 18 numbrist.[3]

Üldist pahameelt kutsus 1881.a. esile see, kui "Vanemuine" korraldas Tartus laulupüha 26. ja 27. augustil kavaga, milles ei olnud ühtki rahvuslikku laulu.

"...on soovida, et edespidi ega toimetus, kes sarnast Eesti laulupidu ehk kontserti elusse kutsub, mitte koosolejate ja osavõtjate rahvausu tundmisele seda haiget ja valu ei tee, et Eesti laulude asemel, mida seesugusel peul kuulda loodetakse, Saksa laulud vasta kõlavad."[4]

Ka Peterburi eestlased astusid teravalt välja sellis-te pidude vastu. "Meie päälinnalased arvame Egiptuse pimedust nägevat, kui mõned Eeslased kokku astuvad ja saksa laule laulavad, Vene keelt kõnelevad ning Ungria viina joovad ja seda eluavalduste segadikku siis Eesti laulupeuks nimetavad."[5]

Rahvusliku ja ilmliku repertuaari järjest suurenev

---

[1] „Olevik" 3.02.1882, nr. 6.
[2] „Sakala" 30.08.1880, nr. 35.
[3] „Sakala" 18.12.1882, nr. 38.
[4] „Sakala" 3.10.1881, nr. 39.
[5] „E. Post". 9.12.1881, nr. 49.

osatähtsus ning eemaldumine kirikust kutsus esile teravneva võitluse laulukooride vastu. Pastorid püüdsid 8o-ndatel aastatel kooride repertuaari panna oma kontrolli alla ja sellega suunata laulukooride vastu. Pastorid püüdsid 8o-ndatel aastatel kooride repertuaari panna oma kontrolli alla ja sellega suunata laulukoore tegema tööd kiriklikus vaimus. Viljandimaal tegi näiteks üks pastor 1882.a. kihelkonnakooli õpetajale kohustuseks, et kõik laulud, mida kooris lauldakse, saaksid enne pastori poolt kontrollitud.[1] Simuna kihelkonnas lubati 1883.a. laulukooril laulda ainult "Taaveti laulusid, koraalisid ja suurte pühade laulusid."[2]

Kuigi ka vaadeldaval perioodil lauldi ohtralt vaimulikke ja saksa laule, oli see siiski muranguperioodiks repertuaariküsimuses. Rahvusliku repertuaari domineerimine algas 188o.aasta üldlaulupeost ning muutus üha intensiivsemaks. 8o-ndatel aastatel kerkisid esile uued heliloojad - J. Kappel, A. Läte, M. Härma jt., kes viisid edasi eesti rahvuslikku muusikat. Kokkuvõtteks 3 esimese üldlaulupeo repertuaarist on järgnev tabel:

| Laulupidu | Eesti laulud | | | Saksa laulud | | Teiste rahvaste | | Kokku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | vaim. | ilml. | rahval. | vaim. | ilml. | vaim. | ilm. | |
| 1869 | - | 2 | - | 12 | 10 | - | 2 | 26 |
| 1879 | 2 | 4 | - | 8 | 5 | 1 | 3 | 23 |
| 188o | - | 5 | 1 | 2 | 5 | 1 | 1 | 15 |

Heliloojate järgi jaotusid eesti laulud järgmiselt:

A. Kunileid - I(2) ; II(1); III(1) .

J.V. Jannsen -II(2) ;III(1).

K.A. Hermann -II(3) ;III(1).

J.Kappel -III(2).

[1] „Sakala" 6.o3.1882, nr. 1o.

[2] „E. Post." 3o.o3. 1883, nr. 13.

Ülevaade linnade kultuur-hariduslike seltside tegevusest.

Vanemuine."Vanemuise" seltsi tähtsus eesti kultuurielus on vaieldamatult suur, oli ju "Vanemuise" selts selleks, kelle organiseerimisel peeti esimesed talupeod, pandi alus rahvuslikule teatrile. Väga tähtsal kohal oli "Vanemuise" tegevuses kõnede pidamine, mis käis igal aastal kogu vaadeldava perioodi vältel. Neist kõnedest moodustasid põhilise osa populaarteaduslikud. Kuni 1880.a. jäi seltsi ette-otsa J.V. Jannsen ning seltsis valitses klerikaalse suuna mõju. Kaua aega oli viitsepresidendiks Eisenschmidt. Kahe leeri vastuolude tugevnemisega rahvuslikus liikumises, tulevad ~~siiski~~ ka "Vanemuises esile lahkhelid. 1878.a. eestseisuse valimistel oli tülitsemine. Märgitakse, et koosolekul "mõni asi mõne tahtmise vastu võis olla" ning lisatakse, et lauluselts seisab "laulu põhjuse pääl".[1]

Seltsi liikmeskond on 70-ndail aastail kaunis suur. Nii märgitakse 1871.a., et liikmeid on üle 300.[2]

Kõrvuti laulukoori tegevusega omas tähtsat kohta "Vanemuises" näitemäng. Eriti populaarseks muutus see 80-ndatel aastatel. Kui vaadata näiteks "Vanemuise" 1882.a. sissetulekuid, siis näeme seal järgmist pilti:[3]

näitemängud 897.58

tantsuõhtud 453.62

talvised kõned 17.05

Mardi- ja kadriõhtud 195.52.

Lisame siinjuures, et piletite hinnad näitemängule olid

[1] „E. Post." 7.06.1878, nr. 23.

[2] „E. Post." 7.07.1871, nr. 27.

[3] „Olevik" 31.01.1883, nr. 5.

küllalt kallid - 6o, 4o, 25 kopikat.

Jälgides sissetulekuid, võime saada ka enam-vähem täpse ettekujutuse, millega "Vanemuises" tegeldi sel ajal, mis oli rahva poolt enam armastatud tegevus.

Üheks omamoodi uudseks ürituseks oli alates 1883.a. igal aastal augustis toimunud rahvapeod. Nendeks valmistati ette laialdane programm ja tõmmati mitmesuguste abinõudega rahvast rohkesti kokku.

Nii näiteks 1885.a. toimunud rahvapeo kava oli järgmine:[1]

1. Esinevad umbes 25o lauljat (Tartumaa koorid) ja 5o mängijat (Pangodi, Vorbuse, Väikse-Rõngu ja "Vanemuise" orkestrid).

2. Näitemäng "Vanemuise" ja Väikse-Otepää näitlejailt.

3. Naljad.

4. Pildi- ja lilleloosimine.

5. Esinevad Peterburist palgatud 12 kunstnikku (köietantsijad jt.).

Peo algust tehakse kahuri pauguga. Iga laps saab väikese kingituse koos piletiga jne.

Rahva osavõtt nendest on kaunis suur. Nii olevat ülalnimetatud rahvapeost osa võtnud 11 tuhat inimest.[2]

Teine vanem selts oli "Estonia"[3] Tallinnas.

I laulupidu andis innustust "Estonia" tööle. Teatav elavnemine 187o.a. ei olnud aga pikaajaline ja selle asemel, et hakata tegelema haritustööga, võttis "Estonias" üha enam võimust klubivaim.

---

1 „Olevik" 6.o8.1885, nr. 32.

2 „Olevik" 26.o8.1885, nr. 35.

3 ~~Vt. Jaan Kärner, "Estonia" kuuskümmend aastat, Kroonika 1865-1925, Tallinn 1925.~~

1871.a. tehti algust ka näitemänguga. 7o-ndate aastate teisel poolel algas "Estonia" nn. "koopaelu ajajärk"[1]. Selts oli pidevalt rahalistes raskustes. Korraldati tantsuõhtuid, maskiballe ja tõsteti puhveti üüri. Selts oli sunnitud sageli ruume vahetama. Seltsi kassas oli 13.o5.1879.a. kõigest 1o rbl. 35 kop. ja sama aasta 3o.augustil kõigest 2o kop.[2] Seltsi liikmeskond vähenes järjest ja ta muutus kohaks, kus käidi raha peale kaarte mängimas ning õlut joomas.

Võrreldes "Estoniaga" oli teise Tallinna seltsi "Lootuse" tegevus veidi elavam.[3] Seltsi laulukoor võttis osa II üldlaulupeost ja sai seal II koha. "Lootuse" selts korraldas ka III üldlaulupeo, mis toimus Tallinnas 188o.a. Seltsil oli oma raamatukogu, meeskoor ja pasunakoor. 8o-ndate aastate keskpaiku algas ka langus töös.

Tallinna seltside kohta kirjutas 188o.a. "Sakala": „"Estonia" on nüüd omale trahteri ostnud taha Tompää alevi, kus ta kõigest maailma kärast lahutatud oma presidendi pruulitud õlut joob, kaarta mängib ja saksakeele ajalehta loeb...

Noorem selts "Lootus on natuke nobedam...Ta toimetab tantsuõhtuid ja maskeradisi, et üüriraha kokku korjata ja peab ka seeläbi nii kaugele saama, et mõlemad otsad kokku ulatuvad. Kaugemale aga mitte. Imeks aga on panna, et selts oma õhtu-pidusi toredaste ja kalliste aina üksi saksakeele lehes kuulutab..."[4]

1876.a. asutati Rakveres "Kalevipoja" selts. Selle asutamise puhul märgiti, et "tema hool on Eesti rahvast ha-

---

1 Jaan Kärner, "Estonia" kuuskümmend aastat, lk. 24.
2 Samas, lk. 26.
3 Vt. Eesti selts "Lootus" 6o-aastane, toim.Mihkel Aitsam, Tallinn 1937.
4 „~~E. Post." 8.o3.1878, nr. 1o.~~ Sakala" 22.11.1880, nr.47.

rida iseäranis vene keele- ja laulutundmises".[1] Seltsi töö põhilõiguks saabki koolitöö.

1877/78. õppeaastal oli koolis näiteks juba 117 õpilast.[2]

Vähemal määral tegeldi ka kõnede pidamisega.

Pärnus tegutses 1878. aastast selts "Endla". "Endla" eesmärkideks märgiti olevat "laulmist lautada, kasulikkusi kõnesid pidada, õpetlikka raamatuid ette lugeda ja raamatu kogu[illegible] asutada ning vahest ka teaatre tükke mängida".[3]

Seltsis alustasid tegevust sega- ja meeskoor. 1883.a. asutati ka oma orkester. Eriti laialatuslik oli "Endla" näitemängutegevus. Iseloomulik oli, et "Endlas" mängiti eriti rohkesti rahvuslikke näidendeid, nagu "Artur ja Anna", "Saaremaa onupoeg" jt.

1874.a. asutati Narvas "Ilmarine". Nagu teistegi taoliste seltside eesmärk, oli ka "Ilmarise" eesmärk „4-häälset laulu õppida, raamatukogu asutada, kõneõhtuid pidada ja näitemängu mängida".[4]

Agaramateks tegelasteks seltsis olid G. Holstein, kes lavastas ka Narvas esimese eestikeelse näitemänguna "Artur ja Anna", H. Ots (Georg Otsa vanaisa), kes oli laulukooride juhiks. Seltsi esimeseks presidendiks oli J. Weitzenberg. Kõrvuti laulu- ja mängukoori tegevusega ning näitemänguga on seltsis tähtsal kohal kuuõhtute pidamine. 70-ndate aastate keskpaiku algas seltsi tegevuses mõõnaperiood. Töö uus hoogustumine toimus 80-ndate aastate algul. Rohkesti mängiti

1 ~~Sakala 12.08.1878, nr. 26.~~ „E. Post." 8.03.1878, nr. 10.
2 ~~Sakala 22.11.1880, nr. 47.~~ „Sakala" 12.08.1878, nr. 26.
3 „E. Post." 17.05.1878, nr. 20.
4 „E. Post." 21.08.1874, nr. 34.

nüüd näidendeid ja anti kontserte. 1885.a. aga märgitakse uuesti, et "Ilmarine" on lagunemas, ei suudeta isegi seltsi maja üüri ära tasuda.[1]

1881.a. asutati Võrus "Kandle" selts.[2] Esimestel aastatel oli seltsi tegevus kaunis aktiivne, peeti kõneõhtuid, pidusid. Liikmeid oli ka kaunis rohkesti, 1882.a. 340.[3] Algust tehti ka näidendite lavastamisega. Seltsis oli väga palju liikmeid väljaspoolt Võru linna. Püüti kaasa tõmmata just ümbruskonna kooliõpetajaid. Näiteks Kanapää laulukoor oli täies koosseisus "Kandle" liikmeiks.[4]

1882.a. peeti laulupidu "Võru maakonna ühendatud meeste-, sega-, puhumise- ja viiulimängu kooridega kooliõpetaja Erlemanni juhatusel".[5] Peeti ka kõneõhtuid. Kõned olid väga laia profiiliga - põlluharimisest, viina joomisest ja selle kahjust, rahvuslikest püüetest jne.[6]

1883.a. asutati ka oma raamatukogu. Samal aastal algas seltsi tegevuses tagasiminek. Majanduslik olukord oli raske. 1882.a. oli näiteks sissetulek 1183 rbl. ja väljaminek 1144 rbl.[7]

"Kandle" kohta kirjutas 1883.a. "Valgus" - "Praegune eestseisus on saksameelne. Räägitakse saksa keelt ja põlatakse eesti keelt. Palju liikmeid on seltsist väljaastunud."[8] Muuseas lahkus ka Kanapää laulukoor.

Aktiivselt tegutses 80-ndail aastail Mustvee selts "Sõprus". Seltsil on oma laulukoorid, mängukoor ning asuta-

1 „E. Post." 16.10.1885, nr. 42.
2 Vt. Karl Ehrmann, "Kannel" viiekümne aastane, Kroonika 1889.a. - 1931.a., Võrus 1931.
3 „E. Post." 12.05.1882, nr. 20.
4 „E. Post." 9.06.1882, nr. 24.
5 „Olevik" 13.07.1882, nr. 29.
6 Karl Ehrmann, "Kannel" viiekümne aastane, lk. 10.
7 Samas, lk. 12.
8 „Valgus" 8.04.1883, nr. 27.

tatakse ka raamatukogu. "Sõpruse" omapära on veel selles, et sellesse kuuluvad eesti ja vene rahvuse esindajad. "Eesti ja vene rahva kuldne ühenduse side on siin seltsliku elu läbi õige tugevaks paisunud."[1]

Teatav tagasiminek töös toimub 1885.a., kus märgitakse , et seltsi liikmete arv olevat vähenenud, kuid tegevus ei olevat soikunud.[2]

Seltside tegevuse kõrgperioodiks vaadeldaval ajajärgul oli 187o-ndate aastate lõpp ja 188o-ndate aastate algus. Nagu teisedki rahvuslikud organisatsioonid, nii ka linnade kultuur-hariduslikud seltsid elasid 8o-ndate aastate keskel üle mõõnaperioodi.

---

[1] „E. Post." 9.o3.1883,nr. 1o.
[2] „E. Post." 29.o5.1885,nr. 22.

## Näidendite lavastamine.

Eesti rahvusliku teatri sünd on tihedalt seotud L. Koidula nimega ning "Vanemuise" seltsiga. ~~Oli ju "Vanemuise" seltsiga~~. Oli ju "Vanemuise" lauluselts selleks kohaks Tartus 60-ndail a., mille ümber koondusid eesti tegelased. Siit kasvas Jannseni ettevõtmisel välja 1869.a. üldlaulupeo mõte, peeti õpetlikke kõnesid jne. Oli vaja leida uusi viise, kuidas rahvast seltsi tööst elavamalt osa võtma panna. Juba 1867. a. sügisel, pärast seda kui kõneõhtutest osavõtjate arv oli väga väikeseks jäänud, esitas päevapiltnik Reinhold Sachker algelises dramatiseeringus lauludueti "Teomees ja karjapoiss".[1] Rahvale olevat see väga meeldinud. See pani mõtlema, kas mitte hakata tegelema tõsise teatrimänguga "Vanemuises".

Tõsi, ka enne seda on tehtud juba katsetusi eestikeelseks teatrimänguks. Nii olevat sajandi 20-ndail aastail saksa teatritruppide poolt Pärnus ja Tallinnas ette kantud mõningaid eestikeelseid tükikesi, nagu "Pärmi Jago unnenäggo", "Liso ja Ado, ehk: Sa kavval peigmees" jt.[2] Neid esitati peale põhinumbrite ning nad olid mõeldud publikule lõbustuseks ja naeruks maa~~mehe~~keele üle.

Seda ei saa pidada muidugi rahvusliku teatri alguseks.

Mõtteid teatrimängu üle on mõlgutanud ka Kreutzwald, kes tegeles näidendi "Tuletorn" tõlkimisega eesti keelde 60-ndate aastate algul. Kreutzwald olevat korraldanud külanoortega Kasaritsas algelise näitemängu etenduse Peeter Suure kroonimi-

---

[1] R. Põldmäe, Koidula teater, Eesti NSV Teatriühing, 1963, lk.9.

[2] E. Nirk, Eesti näitekirjanduse algus, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh III, 1957, lk. 109.

sest.[1]

Ka C.R. Jakobson on kaudselt seotud teatrimängu algusega. Juba 6o-ndate aastate algul hakkas ta kirjutama näidendit "Artur ja Anna", mis valmis üldjoontes 1868.a. (avaldati 1872.a.).

Näitemängu vajadus kasvas välja kindlate olude sunnil. Rahva huvi "elavate piltide" vastu oli suur, pealegi ka naabrite, soomlaste ja lätlaste juures oli juba mängitud küllalt edukalt näidendeid.

Asja ülesvõtjaks sai L. Koidula, kes kirjutas ise näidendi "Saaremaa onupoeg", kasutades Th. Körneri jandi "Der Wetter aus Bremen" faabulat. Oma sisu poolest oli see küllalt demokraatlik, kritiseerides mitmeid aktuaalseid probleeme, nagu võitluse vajadust usuõpetuse vastu ja koolide halba majanduslikku olukorda. Võttes aluseks sakslase värssjandi, muutis Koidula selle proosaks ning kohandas Eesti oludele.

Näidendi esiettekanne toimus 187o.a. 24.juunil, kui tähistati "Vanemuise" 5. aastapäeva.

"Eesti Postimees" avaldas sel puhul kuulutuse "Selle päeva pidduks tahhetakse õhto kello 8 essimest korda ka veikest eestikeli teatremängo katsuda, kellest seltsiliikmed, nende ommaksed ja kasatodud vällised võerad ossa võivad võtta.

Mängotükki nimme on:

"Saremaa onnopoeg!"[2]

Etendusele valmistas takistusi väikekodanlik kitsarinnaline moraal, mis ei pidanud sobivaks naistel esineda näitelaval. Nii siis tuldigi näidendiga välja, kus ka naisosali-

---

[1] E. Nirk, Eesti Näitekirjanduse algus, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh III, 1957, lk. 1o9.

[2] "E. Post." 17.o6.187o, nr. 24.

si mängisid mehed. Tegelasteks olid Koidula vend Harry Jannsen, kes esines talutüdruku Miina osas, talupoega Muru Mikku mängis Heinrich Rosenthal, arstiteaduse üliõpilane, Miina peigmeest Hanssu Tartu magistraadi kirjutaja Tõnis Pekk.[1]

Rahva huvi asja vastu oli väga suur ning päev pärast esietendust, s.o. 25.juunil olevat näidend teist korda "üle laude käinud"[2]. Osavõtu massilisuse kohta annab küllalt kujuka pildi ka see, et saal mahutas 225 inimest.[3] Seega käis näidendit 2 päevaga vaatamas ligi 5oo inimest.

Milline oli mängu kunstiline väärtus, seda on raske otsustada. "Postimees" kirjutab sellest- "Temmal ollid muidugi alles omma head ja vead: assi veel mitte harjund, sammud, sõnnad, mäng tükkati kahtlased, argtus astus ossast kannul jne. Agga meie ütleme teist korda: polle vigga!"[4]

Esimene õnnestunud katsetus andis uut julgust ning Koidula asus kirjutama uut näidendit, võttes nüüd eeskujuks V.O.von Horni jutustuse. Nii valmis tal näidend "Kosjakased". See kanti ette 3 kuud pärast "Saaremaa onupoja" lavastamist. Osavõtt oli jällegi väga rahvarohke. Mängiti jällegi kahel päeval ning vaatajaid olevat olnud umbes 5oo inimest. Seda tahheti näidata eriti maarahvale, Nagu kuulutuses on märgitud: "Naesterahvas ja võerad maalt võivad kaasa võetud sada."[5] 1871.a. tuli lavale ka kolmas Koidula näidend "Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola", mis kanti ette 3. ja 4.juunil. Kuna publik oli nagunii kindlustatud, siis erilist reklaami ka seekord ei tehtud, ning avaldati ainult väike kuulutus ajalehes. Osavõtt oli jällegi väga aktiivne, osaliselt tingis

1 R. Põldmäe, Koidula teater, lk. 41.
2 „E. Post." 1.o7.187o, nr. 26.
3 R. Põldmäe, Koidula teater, lk. 38.
4 „E. Post." 1.o7.187o, nr.26.
5 „E. Post." 14.1o.187o, nr. 41.

maarahva rohket osavõttu ka see, et samal ajal oli saksa põllumeeste seltsi näitus. Rahvast tuli kokku niipalju, et piletid ammu enne etenduse algust läbi müüdud olid.[1]

Tõelist edu põhjust "Vanemuise" mängus tuleb otsida muidugi selles, et nad käsitlesid aktuaalseid päevaprobleeme, olid "rahva elust väljalõigatud" tükid.

Nii kajastusid "Säärases Mulgis" probleemid, mis olid väga aktuaalsed - talude päriseksostmine, kroonuteenistuse probleem jne.

Kui 187o.a. tehti eesti näitemängukatsetusi ainult "Vanemuise" laval Tartus, siis 1871.a. lisandus ka "Estonia". Seltsi tegevus oli hoogustunud pärast 1869.a. laulupidu ja nüüd jõuti siis niikaugele, et 14.nov. 1871.a. toodi lavale Tallinna kaupmehe Pettenbergi kirjutatud näidend "Valelik, kes tõtt räägib".[2]

Järgnevatel aastatel kanti "Estonias" ette rida moraliseeriva sisuga näidendeid ja jante, nagu "Nirgi Hinno viletsus ehk heategu leiab head palka", "Igaühel oma kõverus", I. Otstaveli koostatud "Põllumees ja linnamees kosjas"; "Elavalt surnud abielurahvas", "Täna saan ma kingsepa selliks" ja "Viieteist rublane kõrvits ehk Türgi hobuse muna ehk rumalus toob kahju," ning Koidula "Saaremaa onupoeg".[3]

Esialgne hoog ja huvi, mis valitses "Estonia" näitemängude vastu, hakkas aga peagi raugema. Põhjust tuleb otsida siin eeskätt repertuaarist. Sellest annavad tunnistus ka ajalehesõnumid, mis räägivad sellest, et näitemänguõhtuid hakati

---

1 "E. Post." 16.o6.1871, nr. 24.

2 "E. Post." 25.11.1871, nr. 47.

3 P. Põldroos, Tähtsamaid etappe eesti teatri arenguloos, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh II, 1956, lk. 32.

vürtsitama koorilaulude ja "kunsttükkidega".[1] Mängimine jäi sellest hoolimata harvemaks. Nii kirjutati 1876.a., et "näitemängimist ei ole meil tükil ajal enam olnud"[2]. Kuna oli vaheaeg peetud ja ka uus näidend "Kodukäija" lavale toodi, siis kogunes jälle vaatajaid nii rohkesti, et mängiti ka järgmisel õhtul.

Kolmandaks seltsiks, kus alustati näitemänguga, oli Viljandi "Koit".1873.a. kanti siin ette "Säärane Mulk" ja 2 korda "Artur ja Anna". Erilise poolehoiu osaliseks sai viimane. Leidsid siin ju kajastamist Jakobsoni antifeodaalsed tõekspidamised. Põhiideeks on - inimese väärtus ei olene seisusest. Jakobson kaitseb siin seisuste võrdsuse probleemi, nende kaotamist. Sellised ideed võisid kõige paremat pinda leida just Viljandimaal, kus kapitalistlikud suhted olid küla ellu kõige enam tunginud. Juba peaproovile kogunes saalitäis rahvast ja piletite müümisel tekkis lausa tunglemine. Mõni müüs oma 40-kop. pileti rubla eest edasi, nii suur oli tung.[3] Lavastaja ülesandeid täitis siin seltsi esimees advokaat H. Jürgenson.

Viljandimaal on ka järgmisel aastal suur huvi näitemängu vastu. Nii mängiti 34.veebr. 1874.a. "Koidula" näidendeid "Kodukäija" ja "Saaremaa onupoeg". "Oleks Teie,Postimees,näinud kui osavalt need noored mängijad omad tükid läbi tegivad. - Näitemängu saal oli puu püsti täis, ja mitmed saad pidivad sisse pääsmata tagasi minema",[4] kirjutas kirjasaatja.

---

1 „E. Post." 22.05.1874, nr. 21.
2 „E. Post." 6. 10. 1876, nr. 40.
3 P. Põldmäe, C.R. Jakobsoni näidendi "Artur ja Anna" lavasaatusest, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh VI, 1963, lk. 169.
4 „E. Post." 6.03.1874, nr. 10.

1874.a. jõuti näitemängu lavastamiseni ka "Ilmarises" Narvas. Ettevalmistusteks kulus rohkem kui aasta, kuni lõpuks 2. ja 3. veebr. 1874.a. toodi G. Holsteini poolt lavale Jakobsoni "Arthur ja Anna". Nagu mujalgi, oli huvi asja vastu suur ning mängiti seetõttu 2 õhtut järjest.[1]

Suuremates Eesti linnades oli siis 7o-ndate aastate algul näitemänguga algust tehtud. Repertuaari põhiosaks olid sel ajal Koidula ja Jakobsoni näidendid. Sellega aga kahjuks esialgu oma rahvuslik repertuaar piirduski ning vajadus uute mängutükkide järele nõudis, et tuli hakata tõlkekirjandust kasutama. Kõige levinenumateks said igasugu jandid. Alguse sellele pani J.V. Jannsen, kes 1873.a. tõi välja "Pärmi Jaagu unenäo" ja 188o.a. "Tuhalabida valitsuse". Eriti lähevad sellised näidendid moodi 8o-ndatel aastatel, kus mängitakse selliseid, nagu "Sõda pruudi pärast", "Üks peab abielusse heitma", "Teie käsu pääle härra leitnant", "Abielu soolatops" jpt. Väga palju on ka n.-ö. moraalitseva sisuga tükke. Jannsen just selliseid sooviski kõige enam näha. "Muidogi ei või eesti kele näitemängo kirjutajad ärraunnostada, et nad rahva mele ärratavaks rõmoks ja õppetuseks kirjutavad."[2]

Sellised olid näiteks K.A. Hermanni tõlgitud "Oksjon" ja "Leppimine surmas ehk Kurb lugu kahe venna vahel", J. Kantswey "Mihkel ja Liisa" ehk "Vaata mis rikkuse ahnus võib teha", Võru kaupmehe V. Steini kirjutatud "Kivi-linad ehk vangitornist taeva". Viimase saamislugu on huvitav selle poolest, et autor ise sai linade kauplemisega petta ja mõtleb oma näidendis

[1] „E. Post." 27.o3.1874, nr. 13.
[2] „E. Post." 25.11. 1871, nr. 47.

pettureile välja karistuse.

Selle perioodi repertuaaris on ka J. Kunderi mõned tööd, nagu "Mulgi mõistus ja tartlase tarkus", "Muru Minu meelehaigus" ja "Varastatud vorst". 1885.a. ilmus Kunderi parim näidend "Kroonu onu", mille lavastamine algas hoogsalt alles 1886.a. 1885.a. jõuti lavale tuua ainult Mustvee "Sõpruses".[1]

Tagasi tulles "Vanemuise" näitemängutegevuse juurde tuleb märkida, et pärast Koidula lahkumist toimus mitmeid muutusi "Vanemuise" näitemängutöös. Esimene näidend, mis 1872.a. lavastati, oli "Kivi-linad", mille sissetulek oli määratud Peetri kiriku ehitamiseks. Vahepeal peab mainima seda, et Jakobsoni mõju, mis teataval määral 7o-ndate aastate algul "Vanemuises" oli olnud, kaob nüüd. Ka Koidula teatri näitlejaskond oli laiali läinud. Näitemängu tegelasteks kasutati nüüd lihtsalt seltsi vanemaid liikmeid.

Huvitavama lavastusena tuleb "Vanemuises" nimetada veel 2. ja 4.o3. 1873.a. toimunud C.R. Jakobsoni näidendi "Artur ja Amna" esilavastust. "Postimees" avaldas ainult väikese kuulutuse selle kohta.[2]

Nüüdsest peale hakkas "Vanemuise" näitemäng kaotama oma senist suunda ja eesmärke, ta muutus üha enam kitsama ringi inimeste lõbuks. Talurahvas jäi nüüd etendustest üha enam kõrvale. Kuigi mängitavate näidendite arv järk-järgult kasvab, on need ometi sellised, mis enam niisugust vastukaja ei leia kui Koidula ja Jakobsoni kirjutatud näidendid. 1874.a. moodustati "Vanemuise" näitemängu toimkond eesotsas päevapiltnik Reinhold Sachkeriga. Mängima hakati nüüd juba ~~kaunis~~ plaanipäraselt. Mängitakse kaunis tühiseid tükikesi ja mõnikord ka Koidula "Saa-

[1] „E. Post." 16.1o.1885, nr. 42.
[2] „E. Post." 28.o2.1873, nr. 9.

remaa onupoega" ja Kunderi "Mulgi mõistust ja tartlase tarkust".

Uus etapp "Vanemuise" näitemängutegevuses algas 1878.a., kui laulukoori ja näitemängu juhiks sai August Wiera. Esialgu ei suuda ka tema näitemängu kindlamale jalale seada, sest puudusid ju esiteks näitlejad ja teiseks ei olnud näha ka, et kusagilt oleks võinud paremat repertuaari loota. Sõiski suutis ta esituste taset tõsta ning ka rahva huvi mängu vastu suurenes. Nii kirjutas "Eesti Postimees" 1882.a. , et "Vanemuises" olevat õige tihti näitemängu ja et " hariv näitemängimise kunst läheb õige ilusasti edasi".[1] Ka märgitakse samas, et rahvas võtab etendustest elavalt osa ja "saal on iga kord pea täis".

Elevust tõi 1883.a. lavastatud P.A. Wolff - C.M. Weberi muusikaline lavastus (laululdus) "Preciosa" ja 1885.a. lavale toodud Planquette'i muusikaline komöödia "Corneville'i kellad".

Nende vastu oli huvi nõnda suur, et hulgal ajal ei suudetud kõigile soovijatele mängida. "Eesti Postimees" kirjutas sel juhul: "Nagu oodata oli, tegi ta päätkuulajatele rääkimata palju rõõmu ja nalja. Seltsi suur saal oli puupüsti vaatajaid täis. Väga palju inimesi pidivad tagasi minema, sest et enam ruumi ei olnud."[2] See uudne võim tõi elevust kaasa ja asjata ei märgi ajaleht, et "Meie Eesti näitemängu armastajad palju enamalt ooperisid kuulevad kui näitemängu".[3]

Muusikalavastuste suur populaarsus ilmnes ka sellest, et 1885.a. jooksul kanti "Corneville'i kellasid" ette 7 korda ja "Preciosat" 1883-1885.a. 11 korda.

---

1 „E. Post." 27.1o. 1882, nr. 44.
2 „E. Post." 28.o8.1885, nr. 35.
3 Samas.

1885.a. tehti katsetusta ka esimese suurema sõnalise lavastusega, milleks oli Voltaire draama "Muhamed" Goethe ümbertöötluses. See ei leidnud esialgu erilist poolehoidu ning mängiti 1885.a. ainult üks kord 1o.märtsil.[1] Samal ajal aga "Corneville'i kellad" toodi lavale esmakordselt 24.aug. ja jõuti 4 kuuga mängida, nagu juba mainitud, 7 korda.

7o-ndate aastate keskpaiku algas elavam näitemängutegevus kogu maal. Nii märgitakse maal 1875.a. näitemängu Tarvastus[2], Helme mõisas hr. Winteri juhatusel Aleksandri kooli heaks[3], Rannu mõisas[4] jm. 1876.a. mängitakse esmakorselt ka Kuressaares A. Lutsu ja O. Kuntmanni juhatusel "Mihkel ja Liisa ehk vaata, mis rikkus ja uhkus teha võib."[5]

Iseloomulik on see fakt, et 7o-ndatel aastatel mängiti näidendeid maal põhiliselt Lõuna-Eesti maakondades (eriti rohkesti Tartu ümbruskonnas: Otepääl, Rannus, Aakres, Alatskivil; Viljandimaal Helmes, Tarvastus; Võrumaal Kanepis jne.); Pärnumaal Sindis, Toris ja Voltveti vabrikus). Maal läksid eriti edukalt just sellised näidendid, nagu Koidula "Saaremaa onupoeg", "Säärane mulk", Jakobsoni "Artur ja Anna". Viimast hakati rohkesti mängima just 7o-ndate aastate lõpul ja 8o-ndate aastate algul. Vahepeal oli selle mängimine tõenäoliselt keelatud, sest teda ei mängitud kusagil.

---

[1] "Olevik" 4.o3.1885, nr. 1o.
[2] E. Post." 25.o6.1875, nr. 26.
[3] E. Post." 22.o1.1875, nr. 4.
[4] E. Post." 17.o5.1875, nr. 21
[5] P. Põldroos, Tähtsamaid etappe eesti teatri arenguloost, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh II, 1956, lk. 44.

Üldine elavnemine algas 80-ndate aastate algul. Nüüd juba hakati rohkem mängima ka Põhja-Eesti maakondades - Virumaal, Järva- ja Harjumaal. Kõige taga oli endiselt Läänemaa, kus elavam tegevus algas alles 1883.-85.aastal.

1880-ndate aastate esimese poole näitemängutegevust, selle ulatust maal, aitab selgitada jägnev ajakirjanduse andmetel koostatud tabel.

| | Mitmes kohas mängiti (maal) | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | 1880 | 1882 | 1883 | 1884 | 1885 |
| Lõuna-Eesti | 8 | 17 | 26 | 19 | 8 |
| Põhja-Eesti | 0 | 5 | 6 | 6 | 3 |

Toilas asutati 1882.aastal teatrimaja ning seal algas näitemängimine süstemaatilisemalt.

Teatrimaja ehitamine maale oli suureks sündmuseks ning annab tunnistust sellest, et rahva huvi näitemängu vastu oli väga suur. Toila teatrimaja oli ju maja,"mida säälne rahvas suurte kuludega oma vaimuelu äratamiseks ehitanud".[1]

Üheks tähtsamaks näitemängutegevuse keskuseks sai Mustvee, kus näiteks 1884.a. mängiti 18 korda näidendeid.[2] Iseloomulik on, et "Sõpruses" püsib esikohal rahvalik repertuaar.

Raha kogumine Aleksandrikooli kassasse hoogustas tunduvalt näitemängutegevust. Paljud abikomiteed hakkasid ise organiseerima mängimist. Sellekohaseid kirjutusi on näiteks Võrumaa Kergula naisterahva abikomitee,[3] Alatskivi abikomitee[4] jt. kohta.

1 „Olevik" 7.09.1882, nr. 37.
2 „E. Post." 16.01.1885, nr. 3.
3 „Sakala" 18.08.1884, nr. 33.
4 „E. Post." 29.08.1884, nr. 35.

~~jt. kohta.~~

Läänemaal saab 80-ndatel aastatel tähtsamaks kultuurikoldeks Kullamaa kihelkond. Siin mängiti 1883.a. ~~juba~~ näidendeid.[1] Haapsalus mängiti esmakordselt näidendit 1884.a. ja selleks oli "Artur ja Anna".[2] Mängijateks olid näitemängijad Järvamaalt. Rahva huvi oli näitemängu vastu väga suur olnud. Pileti müügile tuli niipalju rahvast, et politsei pidi müügi katkestama.

Tallinnas oli näitemängu osas 80-ndatel aastatel tagasiminek. Kurdeti, et mujal linnades mängitakse sageli näidendeid, Tallinnas seda aga ei ole. "Laulu- ja tantsuõhtud saavad "Lootuses" küll tihti peetud, mis ka omast kohast lõbusad on, aga näitemäng ei peaks ka just unustatud saama."[3]

Tuli ette palju majanduslikku laadi raskusi. Nii kurdeti sageli, et eestlastel ei ole linnades oma teatrimaju ja kutselisi näitlejaid, mistõttu haritud inimesed ei tule eestlaste näitemängu vaatama.[4]

Teravalt tõusis 80-ndatel aastatel päevakorda repertuaari küsimus. Rahvuslik algupärane repertuaar oli jäänud samale tasapinnale 80-ndate aastate algul, nagu ta seda oli olnud 70-ndate aastate algul. Oli vaja tingimata uut repertuaari, sest need jandid, mida kaunis palju käes oli, ei pakkunud enam ~~erilist~~ huvi rahvale.

„Ka needsamadki tükid, mis praegu olemas, saavad suuremal osal ärakirjutuse teel laiali lautatud, mis tüki kättesaamist ja näitlejate õppimist raskendab ja sagedaste tükki

---

[1] „E. Post." 25.05.1883, nr. 21.
[2] „E. Post" 26.04. 1884, nr. 17.
[3] „Olevik" 9.11. 1882, nr. 46.
[4] „E. Post." 21.09.1883, nr. 38.

ennast rikub."[1]

Nendest raskustest ülesaamiseks asutati 1883.a. Tartus selts - Näitlejate Ühendus.[2] Selle seltsi ülesandeks jäi kirjastada näidendeid ning teatava tasu eest anda neid siis mängida seltsidele.

Teataval määral aitas see kaasa repertuaari paremale levitamisele. 1884.a. andis selts välja 3 näidendit "Öö ja päev", "Poissmehed" ja "Piirjärve rentnik".[3]

Teatav seisak tekib 1885.a. näitemängimises samuti nagu laulukooride tööski seoses sellega, et Aleksandrikooli abikomiteed suletakse. Oli ju näitemäng olnud üheks levinenumaks rahva lõbustamise vahendiks näitemüükidel.

Seoses sellega, et 80-ndatel aastatel näitemängutegevus hoogustus ning et üha enam hakati näidendeid mängima Aleksandrikooli rahakogumiseks, algas balti-sakslaste poolt äge võitlus näitemängude mängimise vastu. Kasutatakse jällegi ära tuntud võtet, et survet avaldatakse eeskätt kooliõpetajatele. Nii teatatakse näiteks, et 1882.a. lastud lahti Maardu koolmeister J. Buch "sest et ta näitemängusid mänginud".[4]

Takistusi näidendite lavastamiseks tehti üle kogu maa. Nii keelati 1883.a. Hallikukivi vabrikus näidendite lavastamine. Tohib mängida ainult Pärnu sillakohtu loaga. Kirjasaatja lisab: "Sellega on siis Hallikukivi vabrikus näitemängule peaaegu surmahoop antud, ehk küll mängijatel hääd tahtmist ei puudu ja nad selles kunstis...Eesti näitemängu põrandal esimeses reas seisivad.+"[5]

---

1 „Olevik" 31.08.1882, nr. 36.
2 „E. Post." 11.05.1883, nr. 19.
3 „Sakala" 17.11.1884, nr. 46.
4 „Olevik" 27.04.1882, nr. 18.
5 „E. Post." 23.03.1883, nr. 12.

Kesk-Eestist teatati näitemängude etendamisel esinevatest raskustest. "Aga seda peab ütlema, niisuguste ettevõttete asutajatele veeretatakse kõik kivid ja kännud raskuseks ette, et asja võimalikult takistada."[1]

Mängimist püüti välja suretada ka majanduslike raskuste teele etteveeretamisega. Nii keelati Narva "Ilmarisel" 1885.a. näidendite lavastamine omal laval politseivalitsuse poolt ära. Tuli mängida linna teatrimajas, kus üür oli väga kõrge.[2]

Väga palju takistusi tekitavad ka rasked tsensuuriolud. Sellel põhjusel ei saadud 1884.a. Viljandis terve suvi näidendeid lavastada."Nimelt terve suvi oleme juba siin linnas ja maakonnas ilma mänguta, sest et iseäralise kuberneri-härra eeskirja järele sillakohtus muude tükide etendamist lubada ei tohi kui ainult neid, mis ülemtrükivalitsusest etendada lubatud, aga õnnetuseks ei olnud meie Eesti tükidelle seda mitte nimelt peale trükitud ja pidavad sellepärast dramaatika zensuri juure luba saama minema, mis aega võttis."[3]

Takistusi raskete tsensuuriolude tõttu esineb ka varematel aegadel juba. Nii 1875.a. "Vanemuise" näitemängutegevus oli halvatud seetõttu, et tsensuur ei olnud mängitavaid näidendeid läbi vaadanud ning tuli oodata.[4]

Näitemängutegevus, mis sai alguse 187o.a. "Vanemuisest", haaras 8o-ndate aastate keskpaigaks kogu maa ning muutus kultuuritöö üheks tähtsamaks lõiguks. Näitemängu kasutati seltside poolt rohkesti rahvuslike oraganisatsioonide töö toetamiseks,

---

1 „Sakala" 27.o4.1883, nr. 16.
2 „Olevik" 11.o3.1885, nr. 11.
3 „Sakala" 29.o9. 1884, nr. 39.
4 „E. Post." 15.o8.1875, nr. 33.

eriti Aleksandrikooli heaks rahakogumiseks. Kuigi repertuaar jäi sel perioodil veel võrdlemisi vaeseks rahvuslike näidendite poolest, mis kajastasid aktuaalseid ühiskondlikke probleeme, oli ~~ta~~ näitemängutegevus siiski panuseks rahvusliku liikumise ees seisvate ülesannete realiseerimisse. Tunnistuseks sellest on baltisakslaste võitlus näitemängutegevuse vastu.

## Kõned.

Seltside praktilises tegevuses etendasid kõned väga tähtsat osa. Rahvusliku liikumise massiorganisatsioonidena olid seltsid sobivaks kohaks rahva "vaimuharimise" teostamisel ning ka rahvusliku liikumise eesmärkide selgitamisel rahvahulkadele.

Kõige enam on ajakirjanduses andmeid "Vanemuise" lauluseltsi kõneõhtute kohta, mis hakkasid regulaarselt toimuma juba 1860-ndate aastate lõpul, algul üks kord kuus ning mõni aeg hiljem juba igal pühapäeval. Kõned olid eeskätt määratud just seltsi liikmetele, kuid väikese tasu eest lubati ka mitteliikmeid kuulama. Kõned algasid sügisel septembri-oktoobri kuus ning kestsid kuni kevadeni, aprilli-mai kuuni. Selle aja sees peeti ca 30 kõneõhtut. "Eesti Postimees" tõi 1869.a. sügisel ära järgmise teate "Vanemuise" kõneõhtute alguse kohta: "Vanemuine seltsimaeas savad pühhapävased kõnnepiddamised 7.septembril pärrast lõunat kella 5 hakkama ja nõnda igga pühhapääv, selsammal aeal, talve läbbi kunni 3. mai ku pävani eddasi peetama. Seltsiliikmetel (kelle seltsipilletid korrapärast ärrastembeldud) ja neist kasatodud naesterahval ei olle middagi makso, kuid üksi võera meesterahval, niisamma kui mullu 15 kopp. Igga ku essimesel pühhapäval on ku-õhto kus kori-laul ja musiko--mäng veel kõnnepiddamiste jure tulleb. Pühhapävaste kõnnede kõrvas savad ka seina kasti pandud küssimised,

kus sedda väärt lühhidelt õppetuseks ärrakostetud."[1]

Ka teised laulu- ja mänguseltsid seadsid endile eesmärgiks pidada "raamatute ettelugemisi ja kasulikke kõnesid". Sellised andmed on näiteks "Endla",[2] "Ööpiku",[3] "Ilmarise",[4] "Koidu",[5], "Kandle",[6] jt. kohta.

Maa lauluseltsid seadsid samuti kõnede pidamise oma tegevuse üheks haruks. Nii näiteks Harju-Madise lauluseltsi põhikirjas märgiti, et seal "õpetlikkusi kõnepidamisi, niipalju kui kõnepidajaid saada on"[7] hakatakse pidama.

Huvitav on jälgida kõnede temaatikat. Valdava osa kõnedest moodustasid populaarteaduslikku laadi kõned mitmetelt aladelt (ajalugu, füüsika, geograafia jne.). Kuigi kõnede sisu jääb meile enamuses teadmatuks, võib pealkirjade järgi otsustada vähemalt nende temaatika üle. Nii näiteks jaotuvad "Vanemuise" seltsis 1872/73.aastal peetud kõned temaatiliselt järgmiselt:[8]

---

1 „E.Post." 3.09.1869, nr.35
2 „Sakala" 5.08.1878, nr.25.
3 „Muusika seltsi "Ööpik'u" Põhjuskiri, /1860/, lk.4.
4 „E.Post." 21.08.1874, nr.34.
5 „E.Post." 6.03.1874, nr.10.
6 „Valgus" 8.04.1883, nr.27.
7 „Teatri ja Muusikamuuseum. Madise kihelkonna lauluseltsi protokolliraamat. Põhikiri § 1 (lehekülgede numeratsioon puudub).
8 „E.Post." 15.11.1872, nr.46.

1. ajaloolisel teemal - 10 kõnet;
2. loodusteaduslikul " - 3 " ;
3. kirjandusest - 3 " ;
4. tervishoiu alalt - 2 " ;
5. matemaatika - 1 kõne ;
6. eetika alalt - 1 " ;
7. moraali alalt - 1 " .

Peale selle üksikud kõned - kõnepidamise kasust, päevapiltidest jms.

Kõnepidajateks olid "Vanemuises" kõik tuntumad Tartu haritlased aga ka eestisoost üliõpilased.

1869/1870.aastal peeti näiteks kõned:[1]

J.Hurt - Eestimaa sündinud asjust;

J.V.Jannsen - Rumalusest,
Hispaania ketserikohtutest,
Türgimaast ja valitsusest,
Kuuba saarest;

G.Pärn - Kreekarahva Herakles,
Talupoeg on aus mees;

H.Rosenthal - Vingust,
Sõprusest;

G.Blumberg - Eesti-, Liivi- ja Kuramaast,
Eestirahva ebajumalatest;

A.Kurrikoff - Ninive linnast;

---

[1] „E.Post." 22.10.1869, nr.42.

Sokrates;

A.Mielberg - Elektriväest;

F.Plato - Aur- ja aurumasinad jne.

Temaatiliselt samataolist pilti pakkusid ka teiste seltside kõned. Nii peeti "Eesti Postimehe" andmeil 1875.aastal Narva "Ilmarises" järgmisi kõnesid:[1]

G.Mathson - Telefonidest;

E.Rautel - Naisterahvaist;

J.Weitzenberg-Taevatähtedest;

G.Holstein - Aafrikamaast jne.

Võru "Kandle" seltsis 1882/1883.aastal kõned "üldisest põlluharimisest, viina joomisest ja selle kahjust, rahvuslikest püüetest".[2]

Rohkesti kõnesid peeti Eesti Kirjameeste Seltsis, kus igal koosolekul peeti mitu ettekannet. Võib arvata, et nende kõnede mõju oli eriti suur, sest kuulasid neid ju seltsi liikmed, kelle hulgas ligi 50 protsenti oli kooliõpetajaid ning kes neid kõnesid ja mõtteid omakorda rahvale kohapeal edasi andsid.

Nii näiteks 27. ja 28.juunil 1878.a. Viljandis toimunud koosolekul kooliõpetaja Blumberg Tartust kõneles sellest, "mis laste kasvataja teha võib, et laste südames kadedus ei sigine ega kasva" ning J.Bergmann kõneles „Heraklesest - teda Kalevipojaga võrreldes".[3]

---

1 „E.Post." 1875, nr-d 8,17,21,51

2 Karl Ehrmann, "Kannel" viiekümne aastane, lk.10.

3 Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1878, lk.10-12.

Maal toimunud kõnede sisu kohta puuduvad täpsemad andmed. Nende pidamise vastu aga hakati 80-ndatel aastatel pastorite ja mõisnike poolt võitlema, mis näitab, et nende sisu oli sageli küllaltki terav. Nii teatati 1882.a. "Olevikus", et Virumaal Simuna kihelkonnas "ilmalikke kõnesid ei tohi laulukoori koosolekul mitte pidada".[1] Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi maja avamisel olevat lubatud rääkida ainult"kündmisest ja äästamisest",[2] mistõttu ilmlikud kõned jäänud pidamata ja kõnelesid ainult vaimulikud mehed.

Külades praktiseeriti sel ajal rohkesti ka raamatute ettelugemist. Polnud ju talurahva kirjaoskus kuigi kõrgel järjel ning seetõttu siis olid lugemised koolimajades võrdlemisi laialt levinud. Tavaliselt peeti neid lauluproovide ajal. A.Kitzberg oma "Veli Hennus" kõneleb lauluharjutuse kirjeldamisel muuseas järgmist: „Ega meie ennast laulmisega väsitanud. Vahest võttis koolmeister ka mõne hea uue raamatu ja luges midagi mõnusat ette, vahest mängisime ilusaid viisakaid ringmänge."[3]

Lugemisringide organiseerimise kasuks astus välja "Sakala". Soovitatakse noortel inimestel pühapäeviti koolimajja koguneda, "kus mõni hea lugeja tulusaid juturaamatuid ette loeks ja tõised pealt kuulaksivad".[4]

Kõnede pidamine ja raamatute ettelugemine moodustas ühe lõigu seltside tööst ning aitas kaasa rahva silmaringi laiendamisele, haridustaseme tõstmisele.

---

[1] „Olevik" 17.08.1882, nr.34. [2] „Sakala" 30.10.1882, nr.39.
[3] A.Kitzberg, Veli Henn, Valitud teosed, II kd., Tallinn 1955, lk.351.
[4] „Sakala" 27.05.1878, nr.14/15.

## Aleksandrikooli abikomiteede tegevus.

Aleksandrikooli rajamise küsimust ning võitlust Aleksandrikooli ümber üksikasjalikku vaatlemist selles töös ei leia. Küll aga vaadeldakse abikomiteede tegevust niivõrd, kuivõrd see on seotud kultuurilise tegevusega külas. Luba abikomiteede rajamiseks saadi teatavasti 1871.a. ning siitpeale toimus abikomiteede rajamine üle kogu maa. Abikomiteede rajamise kohta aastate lõikes üksikutes maakondades annab ülevaate järgmine tabel:[1] (vt. tabel lk.113) Nagu tabelist nähtub, toimus abikomiteede kõige aktiivsem rajamine just 71.-72.a., millal igasse maakonda asutati juba abikomiteed. Esirinnas selles rahvuslikus ürituses, nagu kõigis teisteski, sammusid Viljandi ja Tartumaa, kus abikomiteede võrk sai kõige tihedam. Abikomiteedesse koondusid põhiliselt samad isikud, kes olid muudes rahvuslikes organisatsioonides kohapeal tegevad. Seetõttu abikomiteede tegevus seostus tihedalt kultuuriliste seltside tegevusega.

Üldise vaimustuse tähe all pärast laulupidu asuti agaralt raha kogumisele Aleksandrikooli kassasse. Selleks kasutati ära väga mitmekesiseid moodusi - annetused, kõrjandused, aastamaksud jne. Varakult hakati ära kasutama ka laulukooride kontserte raha kogumiseks. Seda esialgset

---

[1] Hans Kruus, Eesti Aleksandrikool, lk.210.

vaimustust ei jätkunud aga kauaks ning, nagu näeme abikomiteede tabelist, 1873.a. abikomiteede rajamine jäi soiku. Ka rahakogumine jäi unarusse, paljud abikomiteed ei tegelnud enam edasi raha korjamisega. "Eesti Postimees" tegi siin kihutustööd. "Nõutakse meite kui vaba inimeste käest jõudumööda priitahtlikke andeid olgu Aleksandri-kooli ehk muu rahvaliku tarvituste pääle, mis kõikide kasuks tulevad, siis ruttu kukkur lahti, ehk muidu seisavad meite silmad alles kinni."[1]

Kuna aga raha on visa kokku tulema, siis hakati 70-ndate a. keskpaigast peale laialdaselt praktiseerima laulu- ja mängukooride kontsertide ning näitemängude sissetulekute kandmist Aleksandrikooli kassasse. 80-ndail aastail saavad väga populaarseks näitemüügid, kus kõrvuti rahva poolt kingitustena kokkutoodud asjade oksjonil mahamüümisega antakse tavaliselt ka kunstilist meelelahutust kas laulu-mänguga või mõne näidendi ettekandmisega.

Niimoodi seostuvad tihedalt omavahel kultuurilised seltsid ja abikomiteed. Abikomiteed saavad tavaliselt organisaatoriteks, kultuurielu initsiaatoriteks külas.

Kui vaadata aruandeid Aleksandrikooli rahakogumisest (Hurda teine aruanne), siis võib sealt leida konkreetselt rea summasid, mis on seltside poolt kantud Aleksandrikooli kassasse.

Mõned neist:[2]

---

1 „E.Post." 13.10.1876, nr.41

2 „E.Post." ~~nr.13 – 27,~~ 1879, nr.-d 13-27.

"Vanemuine" 17.05.1872.a. 63.37

18.12.1875.a. 79.90

Aleksandripidu Tartus (Vanemuine organiseeris)

12.12.1877.a. 88.18

Rõngu mängukoor 27.01.1873.a. 50.00

Kodavere lauluselts 26.03.1876.a. 7.60

Kanepi lauljad 7.12.78.a. 40.00

Põlgaste näitemängijad 19.40

Koit 19.12.1873.a. 50.00

Koit ja Viljandi EPS 20.05.1857.a. - 12.00

Tarvastu mängukoor ja vooru

näitemängijad 31.07.73.a. 35.40

Helme näitemängijad 9.01.75 48,54

8.01.76 19.00

Pärnu näitemängijad 10.09.78 56.45

Tori muusikakoor 24.05.77 21.00

Tuhalaane ja Pornuse näitemängijad 14.12.78 20.00

Hallikukivi mängukoor 21.08.78 42.00 jne.

Need andmed kõnelevad ise enda eest küllalt selget keelt sellest rahakogumisest. Muide, tuleb lisada seda, et aruande andmed ei väljenda täiesti selgelt kõiki sissetulekuid, mis saadi kontsertide abiga. Sageli kanti need lihtsalt abikomitee nimele.

Olgu mainitud, et abikomiteede töö seostumine lauluseltside tööga oli üheks väga oluliseks teguriks, miks pastorid ja mõisnikud alustasid surve avaldamist lauluseltsidele ja sageli neid hävitada püüdsid.

Eriti aktiivseks muutub abikomiteede tegevus 80-ndail aastail. Kõige levinenumaks rahakogumise viisiks said näitemüügid. Ajakirjanduse andmeil oli neid a. 1880-82 Pärnumaal 23, Viljandimaal 8, Tartumaal 20, Võrumaal 7, Harjumaal 10, Järvamaal 4, Virumaal 14.[1]

Osavõtt näitemüükidest oli üldiselt elav ning sissetulekud kaunis tõhusad. "Olevikus" kirjeldati üht näitemüüki Tallinnas järgmiselt:

"Neidude nobedad näpud olivad hulga töösi toimetanud, niisama ka mehed mõndagi valmistanud ja kinkinud,mis näitemüügil ja väljapakkumisel ära osteti. Pidu oli igatpidi rõõmustav ja vaimustav. Lootuse seltsi ruumikas saal oli lilledega ja õie pärgadega kauniste kenastatud ja lahked laulu ja mõnnusad muusika hääled äratasivad hingelisi tundmusi iga tundja isamaa poja ja tütre südames. Juba kellu kolme ajal oli saal inimesi kubinal täis, mis jällegi tunnistas, et eestlased veel mitte pole ära väsinud isamaa kasuks ohvrid andmast. Seda tõendasid ka rohked anded. Sest meie endi õed ja vennad kingivad anded ja ostavad nad jälle tagasi. Ka suitsetamine pidi makstud saama, mis küll vististi mõnele õrnale õiele vastu meelt oli, et igaüks võis suitsetada. Noh, see sündis raha pärast ja isamaa hääks!

---

[1] „E.Post." 1880-1882.
„Sakala" 1880-1882
„Olevik" 1882
„Valgus" 1882

Eesti kroonumeeste "Leitud laulukoori" lauljad lõbustasivad kõige enam pidu oma ilusa isamaa ja muude ilusate ja naljakate lauludega. Ka Tallinna noored mehed tundmata laulukoori nime all ja Rakke valla laulukoor laulsivad kenaste ja saivad kuulajate poolt rohket kiitust."[1]

Sissetulek olevat sellest näitemüügist olnud 560 rbl.

Niimoodi käis töö kuni 1884.a., millal Aleksandrikooli organisatsioon tsaarivõimude poolt laiali saadeti.

Abikomiteede likvideerimine oli kahtlemata üheks teguriks, mis viis küla kultuurielu teatavale langusele ning kiskus maha rahvusliku liikumise juhtide poolt püstitatud ülevad loosungid.

Aleksandrikooli organisatsioon on üheks keskseks rahvusliku liikumise organisatsiooniks, mille vastu mõisnikud ja pastorid 70-80-ndail aastail avalikku võitlust pidasid.

Nii keelati juba 1876.a. Kunda seminaristidel kontserdi andmine Aleksandrikooli heaks Kullamaa kirikus koolivalitsuse poolt kategooriliselt ära.[2] 1878.a. keelati ära kontserdi pidamine Aleksandrikooli heaks Rasina mõisas. Keelajaks oli mõisavalitsus.[3]

Aleksandrikooli püüti muuta sakslastele vähemohtlikuks põllutöökooliks. Selle seisukohaga astus 1877.a. väl-

---

[1] „Olevik" 31.08.1882, nr.36.
[2] „E.Post." 26.05.1876, nr.21.
[3] „E.Post." 26.07.1878, nr.30.

ja Urvaste parun v.Samson.[1]

Võitluses kasutati ära ka balti-sakslaste käsilasi eestlaste endi keskelt. Üheks selliseks oli Võrumaa Karula koolivanem Pärt Suia, kes ise ei olnud eriti suur kirjatundja, kuid andis oma nime alla parunite kirjadele.

Võitlus abikomiteede tegevuse vastu teravneb eriti 80-ndatel aastatel, kui massiliselt hakati korraldama näitemüüke ja kontserte Aleksandrikooli rahakogumiseks. Nii keelati 1883.a. ära näitemüügi pidamine Ambla kihelkonnas "Salme" abikomiteel[2] ja Järva-Madise abikomiteel.[3] Sama toimus ka Tartu maakonnas Kuikatsi vallas.[4] Ebasoovitavaks peeti isegi Aleksandrikooli meeldetuletamist. Simuna kihelkonnas olevat üks koolmeister peol lasknud koolile "elagu" laulda ja saanud kirikuõpetajalt noomida.[5]

Aleksandrikooli abikomiteed, millede tegevus tihedalt seostus laulu- ja mängukooride tegevusega, aitasid kaasa ~~küll~~ kultuurielu elavnemisele 1870-ndatel aastatel, eriti aga 80-ndate aastate esimesel poolel.

---

1 „E.Post." 1.06.1877, nr.22.
2 „E.Post." 2.11.1883, nr.44.
3 Samas.
4 „E.Post." 14.07.1887, nr.29
5 „Olevik" 15.06.1882, nr. 25.

| Aasta | 1871 | 1872 | 1873 | 1874 | 1875 | 1876 | 1877 | 1878 | 1879 | 1880 | 1881 | 1882 | 1883 | Kokku |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Maakond | | | | | | | | | | | | | | |
| Pärnumaa | - | 4 | 1 | 1 | - | 2 | 2 | 3 | 2 | 1 | 1 | 1 | 1 | 19 |
| Pärnu | - | 1 | - | - | - | - | - | - | - | - | 1 | - | - | 2 |
| Viljandimaa | 4 | 5 | - | - | - | 1 | - | 1 | - | - | 3 | - | 2 | 16 |
| Viljandi | 1 | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | 1 |
| Tartumaa | 5 | 17 | - | 1 | - | 1 | 1 | 1 | - | 3 | - | 4 | 1 | 34 |
| Tartu | 1 | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | 1 | 1 | 3 |
| Võrumaa | 1 | 5 | - | - | - | 1 | 2 | - | 1 | 1 | - | 4 | - | 15 |
| Võru | - | - | - | - | - | - | - | - | 1 | - | - | - | - | 1 |
| Läänemaa | 1 | 3 | 2 | - | - | - | - | 1 | 1 | 1 | - | - | - | 9 |
| Harjumaa | 1 | 4 | 1 | - | - | - | - | 3 | 1 | 1 | - | - | - | 11 |
| Tallinn | 1 | - | - | - | - | - | - | - | - | 1 | - | - | - | 2 |
| Järvamaa | - | 5 | 2 | - | - | - | - | - | - | 1 | - | - | 2 | 10 |
| Virumaa | - | 6 | - | - | 1 | 2 | 1 | - | - | 2 | - | - | - | 12 |
| Rakvere | - | - | - | - | - | - | - | - | - | 1 | - | - | - | 1 |
| Saaremaa | - | 2 | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | - | 2 |
| Kuressaare | - | - | - | - | - | 1 | - | - | - | - | - | - | - | 1 |
| Väljasp.Eestit | - | 1 | - | - | - | 1 | - | - | 2 | - | - | 2 | 1 | 7 |
| | 14 | 54 | 6 | 2 | 1 | 9 | 6 | 9 | 8 | 12 | 5 | 12 | 8 | 146 |

## LÕPPSÕNA.

Kultuuriliste seltside tegevus võttis 1870-ndatel aastatel ja 80-ndate aastate algul Eestis laialdase ulatuse. Nende tegevusest oli haaratud kogu maa. Eriti rohkesti oli laulukoore ja seltse Tartu ümbruses, Lõuna-Eesti maakondades. Järk-järgult toimus perioodi teisel poolel kultuuritöö elavnemine ka teistes piirkondades. Suhteliselt tagasihoidlikumaks jäi seltside asutamine ja tegevus Lääne-Eestis. Kõrvuti laulu- ja mängukooridega asutati sel perioodil palju raamatukogusid. Nende võrk kujunes kõige tihedamaks Tartu ümbruses. Peaaegu kõigis linnades rajati kindla põhikirjaga laulu- ja mänguseltsid. Kõige enam asutati neid 1870-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul. Elavama tegevuse poolest paistsid neist silma Tartu "Vanemuine", Narva "Ilmarine", Viljandi "Koit", Mustvee "Sõprus".

Seltside tegevuses maal etendasid juhtivat osa kooliõpetajad. Nende kõrvale astusid järk-järgult üha tugevama jõuna põllumehed, eeskätt just taluomanikud ja rendikohapidajad. Linnades jäi seltside sotsiaalne koosseis kogu perioodi vältel väikekodanlikuks. Rea linnade seltside tegevusest võtsid osa ka ümbruskonna talupojad. 80-ndatel aastatel see siiski jäi järjest vähemaks.

Seoses laulu- ja mängukooride hulga suurenemisega, muutus järjest sagedasemaks ka kontsertide andmine. Laialdaselt praktiseeriti kontserte mitmesuguste rahvuslike üri-

tuste asutamiseks vajaliku raha kogumiseks (Aleksandrikool, seltside majad, raamatukogud, mängukoorid jne.). Kooride ja seltside töö kokkuvõttena viidi sel perioodil läbi 3 laulupidu, milledest osavõtt oli kaunis rohkearvuline, arvestades tolleaegseid raskeid majanduslikke ja poliitilisi tingimusi. Pandi alus üksikute maakondade laulupidude traditsioonile.

Toimus võitlus ilmliku ja rahvusliku muusika eluõiguste eest. Perioodi lõpuks ilmlik ja rahvuslik repertuaar sai valdavaks, kuid ei surunud veel lõplikult välja kiriklikku ja saksa liedertafellikku muusikat.

Vaadeldaval perioodil pandi alus ka rahvusliku teatri kujunemisele. Näitemängutegevus haaras kogu maa ning see rakendati rahvusliku liikumise ürituste teenistusse. Populaarne oli võitleva pärisorjusevastase ja valgustusliku sisuga repertuaar.

Rohkesti peeti seltsides populaarteaduslikel teemadel kõnesid. Paljudes linnade seltsides toimusid need regulaarselt üks kord nädalas või kuus. Kõige enam kõnesid peeti ajaloolistel teemadel. Sageli kajastusid neis aktuaalsed probleemid võitluses pärisorjusliku korra jäänuste ja balti-saksa mõisnike vägivalla vastu. Maal peeti kõnesid kontsertide ajal, kuid ka lauluharjutustel. Paljude kõnede võitleva sisu tõttu algas mõisnike ja pastorite võitlus nende pidamise vastu.

Seoses seltside töö elavnemisega, nende tegevusega rahvusliku kultuuri arendamisel ja aktiivse osavõtuga rahvusliku liikumise eesmärkide realiseerimisest, tugevnes

järjest balti-saksa pastorite ja mõisnike vastutöötamine eesti seltsidele. Eriti suure ulatuse sai see 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate aastate algul. Vastutöötamine halvas tunduvalt seltside tegevust.

Kõige suurema pingega töötasid kultuurilised seltsid 1870-ndate aastate lõpul ja eriti 80-ndate aastate algul.

80-ndate aastate keskpaiku algas teatav soikumine seltside tegevuses. Ühelt poolt oli selle põhjuseks üldemokraatliku sisuga rahvusliku liikumise allakäik. Seda põhjustas klassivastuolude teravnemine Eesti ühiskonnas endas. Pärisorjusevastane rinne ei olnud enam nii stabiilne kui varem. Teiselt poolt aitas langusele kaasa balti-saksa mõisnike ja pastorite vastutöötamine ja rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse suuna tegelaste ebajärjekindlus rahvusliku kultuuri eluõiguste eest peetavas võitluses.

Kõik tolleaegsed rahvuslikud ajalehed astusid aktiivselt välja rahva kultuuritaseme tõstmise, kultuuriliste seltside aktiivse tegevuse eest. Kõige järjekindlamaks võitlejaks rahvusliku kultuuri eluõiguste eest oli rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna ajaleht "Sakala". Kodanlik-klerikaalse suuna ajalehed "Eesti Postimees" ja "Olevik" pooldasid ka rahvusliku kultuuri arendamist, kuid seda tihedas koostöös luteri kirikuga.

Kultuuriliste seltside tegevus vaadeldaval perioodil aitas kaasa Eesti rahvusliku kultuuri arengule, rahva

üldise kultuuritaseme tõusule.

Seltside tegevus oli tihedasti seotud ülddemokraatliku rahvusliku liikumisega, oli selle üheks avaldusvormiks. Seltsidel oli oma osa ka rahvamasside mobiliseerimisel mõisnikevastases võitluses.

# Р Е З Ю М Е

В настоящей работе " Деятельность культурных обществ в Эстонии 1869-1885 годах " дается обзор об образовании и деятельности культурных обществ в 70 годах и первой половине 80 годов XIX века.

Работа культурных обществ приняла в этот период широкий размах во всей Эстонии. Особо много было культурных обществ в окружности Тарту, в южной Эстонии.

Постепенно оживилась их деятельность и в других районах. Наряду с хорами и духовыми оркестрами в этот период,появились и библиотеки. Больше всего их было опять в окружности Тарту. Почти во всех городах в 70 - 80 годах образовались культурные общества. Их деятельность была разнообразнее,по сравнению с хорами в деревне.

Наиболее оживленно работали из них " Ванемуйне" в Тарту, "Ильмарине" в Нарве, "Койт" в Вильянди и "Сыпрус" в Муствее.

Особо важную роль в обществах в деревне играли учителя. Наряду с ними со временем стали все более важную роль играть и крестьяне ( хуторяне и арендаторы).

Культурные общества этого периода в городах были по составу мелкобуржуазные.

В связи с увеличением числа хоров и оркестров, все чаще давались и концерты. Они часто устраивались для сбора денег на открытие эстонской Александровской средней школы, организацию оркестров, строительство домов для культурных обществ,

на открытие новых библиотек и т.д. Итогом работы хоров и оркестров были три певческих праздника, в которых народ принял оживленное участие, несмотря на тяжелые хозяйственные и политические условия.

Активно вели борьбу общества против церковной и посредственной немецкой музыки.

В конце данного период преобладающим стал национальный и светский репертуар. Основали национальный любительский театр. Часто стали ставить спектакли как в городах,так и в деревнях. Популярными стали пьесы просветительного и антифеодального содержания.

Во многих обществах в городах регулярно проводились речи на научно-популярные темы.

В связи с оживлением работы культурных обществ , их активная деятельность была направлена на борьбу с помещиками и духовенством , а эти в свою очередь начали активную борьбу против деятельности национальных культурных обществ.

В середине 80 годов работа культурных обществ несколько ослабла. Причиной тому было ослаюление общедемократического национального движения; обострение классовых противоречий в эстонской деревне; борьба остзейских помещиков и пасторов против национальных обществ и некоторая непоследовательность деятелей буржуазно-клерикального направления национального движения в вопросах развития национальной культуры.

Деятельность культурных обществ положительно содействовала развитию национальной культуры, подъёму общего культурного

уровня народа. Их деятельность была тесно связана с общедемократическим национальным движением, была одной формой его выражения. Культурные общества играли свою роль и в мобидизации народных масс и борьбе против феодальных пережитков.

# KASUTATUD KIRJANDUS


## Marksismi-leninismi klassikud.

Маркс К и Энгельс Ф, Сочинения, том 32, Москва, 1964.

Lenin, V.I. , Rahvaste enesemääramise õigusest, Teosed, 2o. kd., Tallinn 1953, lk. 361.

## Käsikirjalised allikad.

Teatri- ja Muusikamuuseum, Madise kihelkonna lauluseltsi protokollisraamatust.

Teatri- ja Muusikamuuseum, Torma mängukoori protokooliraamat.

## Trükitud allikad.

Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1878, Tartus 1878.

„Eesti Postimees" 1869-1885.

Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, toimetanud Hans Kruus, Tartu 1939.

„Laulu ja mängu leht" 1885/1886.

„Muusikaleht" 1925, 1936.

Muusika seltsi "Õõpiku" Põhjuskiri, 188o .

„Olevik" 1882-1885.

„Sakala" 1878-1884.

„Sakala Lisaleht" 1878.

„Valgus" 1882, 1883.

## Kirjandus.

Arro, Elmar, Geschichte der Estnischen Musik, Band I, Tartu 1933.

~~Aruoja, Virve, Teatritegevus Narvas XIX sajandi teisel poolel, "Eesti Nõukogude Teater", Almanahh VI, 1963, lk. 2o7.~~

Eesti NSV ajalugu, I kd., toimetanud A. Vassar, Tallin 1955.

Eesti NSV ajalugu ( Kõige vanemast ajast tänapäevani), toimetanud G. Naan, Teine trükk, Tallinn 1957.

Eesti selts "Lootus" 6o-aastane, toimetanud Mihkel Aitsam, Tallinn 1937.

Ehrmann, Karl , "Kannel" viiekümne aastane, Kroonika 1881.a.-1931.a., Võrus 1931.

Jansen, E. Erinevate suundade küsimusest Eesti rahvuslikus liikumises 186o-188o-ndatel aastatel, "C.R. Jakobson ja tema ajastu", Koostanud E. Jansen, Tallinn 1957, lk. 34.

Jansen, E., Väljarändamisest 186o-ndate aastate lõpul ja selle peegeldumisest erinevate ideoloogiliste suundade võitluses Eestis, "C.R. Jakobson ja tema ajastu", Koostanud E. Jansen, Tallinn 1957.a., lk. 3.

Kasemets, Anton, Eesti muusika arenemislugu, Tallinn 1937.

Kitzberg, A. , Veli Henn, Valitud teosed, II kd., Tallinn 1955, lk. 281.

Kruus, H., Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel (6o--8o-ndad aastad), lühiuurimusi, Tallinn 1957.

Kruus, Hans, Eesti Aleksandrikool, Tartus 1939.

Kärner, Jaan, "Estonia" kuuskümmend aastat, Kroonika 1865-1925, Tallinn 1925.

Nirk, E., Eesti näitekirjanduse algus, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh III, 1957, lk. 1o9.

Pullat, Raimo, "Estonia" seltsi liikmeskonna sotsiaalsest koosseisust 189o-ndate aastate keskel, "Keel ja Kirjandus" 1965, nr. 2, lk. 93.

Põldmäe, R., C.R. Jakobsoni näidendi "Artur ja Anna" lavasaatusest, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh VI, 1963, lk. 168.

Põldmäe, R., Koidula teater, Eesti NSV Teatriühing, 1963.

Põldroos, P., Tähtsamaid etappe eesti teatri arenguloost, "Eesti Nõukogude Teater", almanahh II, 1956, lk. 7.

Siilivask, K., Rahvuslik liikumine Eestis XIX sajandil, "Looming" 1957, nr. 2, lk. 270.

Tammann, A., Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, [1923].

Tuglas, F., Eesti Kirjameeste Selts, Teosed, V kd., Tallinn 1958.

# S i s u k o r d .

lk.

Sissejuhatus ..... 2

I peatükk

SELTSIDE ASUTAMINE

Laulu- ja mängukoorid enne I üldlaulupidu .... 13

Seltside asutamine aastail 1869-1885 ..... 27

Raamatukogude asutamine ..... 42

Sotsiaalne koosseis ..... 50

II peatükk

SELTSIDE TEGEVUS

Laulu- ja mängukooride kontserttegevus ..... 55

Repertuaar ja võitlus selle ümber ..... 69

Ülevaade linnade kultuur-hariduslike seltside tegevusest ..... 82

Näidendite lavastamine ..... 88

Kõned ..... 102

Aleksandrikooli abikomiteede tegevus ..... 107

LÕPPSÕNA ..... 114

VENEKEELNE RESÜMEE ..... 118

KASUTATUD KIRJANDUS ..... 121